

- 2: Basiswaarde (waarde 6 uit 1-10 schaal). Historisch landschap nog te herkennen, beperkte mate van historische zeggingskracht. Verstoringen door bijvoorbeeld toename bebouwing, vervaging van kavelstructuren, nieuwe infrastructuur, treden op de voorgrond.
- 3: Middenwaarde (waarde 7 uit 1-10 schaal). Landschap lijkt op situatie in 1850-1900 en heeft zeggingskracht, die echter wordt verminderd door verstoringen door bijvoorbeeld toename bebouwing, vervaging van kavelstructuren, nieuwe infrastructuur.
- 4: Hoge waarde (waarde 8 uit 1-10 schaal). Het landschap lijkt op de situatie in 1850-1900 en heeft zeggingskracht. Verstoringen hebben slechts beperkte invloed op het landschapsbeeld.
- 5: Zeer hoge waarde (waarde 9 of 10 uit 1-10 schaal). Landschap lijkt sterk op situatie in 1850 en heeft bijzonder grote zeggingskracht. Ook op nationale schaal is sprake van een bijzonder en zeldzaam landschap.

Bebouwde kommen en sterk veranderde gebieden zijn niet gewaardeerd.

Jonge landschappen (jonge landbouwontginningen, jonge bossen) zijn per definitie sterk veranderd ten opzichte van de 19e eeuw. De jonge ontginningen lijken immers geheel niet op de vroegere heide. Ze hebben daarom een lagere waarde, die in principe niet hoger wordt dan 2 of 3. Die waarde kan weer stijgen als zich een uitzonderlijke situatie voordoet. Een en ander is dan toegelicht in de database van het GIS. Voor de jonge landschappen is een vergelijking gemaakt met de situatie van omstreeks 1930.

RAAP-RAPPORT 3103

... van omwalde akkers naar eindeloze weiden ...

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel

4 Prestedelijke landschappen

4.1 Inleiding

De sfeer van de bebouwde kernen wordt voor een deel bepaald door het landschap van vóór de verstedelijking. Regelmatig ontgonnen veengebieden laten andere sporen in de bebouwing na dan de onregelmatige kamptongingen. Dat landschap kan doorschijnen in straten- en bebouwingspatronen, in erf- en gebouworientaties, in het reliëf, in lanen en singels, in waterlopen, in restanten van oude erfomtrekken of in bebouwingslinten. Op kaartbijlage 1 geven we een indicatie van de landschappen die bestonden voordat de bebouwde kommen in de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel zich uitbreidden over het omliggende landelijke gebied. Daarbij hanteren we een onderscheid in enerzijds gebieden waar vóór de verstedelijking al enigszins sprake was van toegenomen bebouwing en anderzijds gebieden waar vóór verstedelijking sprake was van landelijk gebied. De laatstgenoemde gebieden zijn pas in de 20e of 21e eeuw opgenomen in de bebouwde kom.

Kaartbijlage 2 geeft ook de mate van herkenbaarheid van de vroegere situatie in het huidige beeld weer. In grote delen van de kernen is niet of nauwelijks meer iets herkenbaar van de vroegere situatie. In de onderstaande toelichting zullen we aan deze gebieden weinig aandacht schenken, maar gaan we vooral in op wijken en kernen waar het prestedelijke landschap nog een deel van de sfeer bepaalt.

4.2 Vanouds bebouwde gebieden

4.2.1 Oude kern Nijkerk

Binnen dit gebied vallen de vroegere veste, de vroegere (gedempte) stadsgracht en de straten daar direct omheen. Al in de 17e eeuw stond een groot deel van de Nijkerkse bebouwing aan deze straten.⁶⁹ Vanwege de relatief hoge ligging van de veste wordt wel gesproken van de 'terp' van Nijkerk. De verhoging is waarschijnlijk niet doelbewust aangebracht als bescherming tegen hoogwater, maar door het ophopen van puin, stadsafval etc. Op AHN-beelden is af te lezen dat de zone langs de Brede Beek lager ligt dan de rest van de vroegere veste. De Brede Beek stroomt onder huizen en straten door, maar is plaatselijk ook te zien. De stadsgracht en stadswallen zijn al opgeruimd aan het eind van de 16e eeuw.⁷⁰ In de 19e eeuw bestond dit gebied uit min of meer aaneengesloten erven met daarop huizen, werkplaatsen, pakhuizen en andere gebouwen.

Sinds die tijd is het karakter van de kern veranderd. Veel oude bebouwing is verdwenen en er is veel nieuwe bebouwing verschenen. Toch is de kern nog altijd goed herkenbaar, vanwege de aanwezigheid van de oude kerk en de (winkel)centrumfunctie die het gebied heeft. Het stratenpatroon bestaat nog in grote lijnen. De meeste straatgevels zijn aaneengesloten, waarbij de ook de nieuwere gevels vaak nog dezelfde breedte hebben als die in de 19e eeuw: de

⁶⁹ Volgens Van Dooren (1986) stond in 1650 iets meer dan de helft van de huizen buiten de omwalling.

⁷⁰ Van Dooren, 1986

verkaveling is in beperkte mate aangepast. Hierdoor is, ondanks nieuwe bebouwing, het karakter van het stadshart niet te veel aangetast. Vooral in het zuidoosten is het stratenpatroon veranderd (Torenstraat, Callenbachstraat, Brede Beek). De nieuwere bebouwing die daar is verschenen heeft een veel grotere schaal gekregen. Toch beschouwen we de hele veste als een goed herkenbare eenheid (figuur 4.1).

Figuur 4.1. Stadshart van Nijkerk (foto Overland NK 168).

4.2.2 Oude haven in Nijkerk

Dit gebied betreft de aan de oude stad gelegen bebouwing langs de Haven, met stadsuitbreidingen tot omstreeks 1900. De combinatie met ligging aan de oude stad en de bedrijvigheid van de haven geven dit gebied een bijzondere sfeer. Aan de haven bevinden zich onder meer een watertoren en silogebouwen (figuur 4.2).

4.2.3 Oude kern Scherpenzeel

Nadat in de Middeleeuwen dicht bij het oude goed Scherpenzeel een kerk werd gebouwd, werd dit het brandpunt voor dorpsvorming. De kerk lag aan de oost-westweg die Heelstraat (nu de Dorpsstraat, het Holevoetplein en het Oosteinde) werd genoemd. Langs deze weg kwamen bij de kerk meer huizen, werkplaatsen of herbergen te staan. Vandaaruit groeide de lintbebouwing uit naar het oosten en westen. Ten zuiden daarvan lag er bebouwing aan de tegenwoordige Vlieterweg. Langs de tussenliggende Molenstraat, die in de 15e eeuw de Achterstraat heette,

Figuur 4.2. De haven van Nijkerk (foto Overland NK159).

stond in de 19e eeuw weinig bebouwing.⁷¹ Onder de oude kern wordt nu het gebied verstaan dat al in 1830 min of meer aaneengesloten bebouwing had. Dat gebied was vrij groot, groter dan bijvoorbeeld de kern Ede in die tijd. Doordat de bebouwing met name bij de kerk aaneengesloten was, en er stadse gevels voorkwamen, had de kern een stedelijk karakter, hoewel het maar twee linten betrof. Vredenberg (2004) wijt dit aan de ligging langs handelsroutes en de ligging van Scherpenzeel midden in een landbouwgebied. Het stedelijke karakter van de kern, met aaneengesloten gevels, is vooral dicht bij de kerk nog altijd goed herkenbaar (figuur 4.3).

4.2.4 Lint: bebouwingslint langs oude weg

Vanwege de toename van de bevolking, die zich niet geheel in de kern of in de verspreid liggende boerderijen in het buitengebied kon vestigen, ontstond er bebouwing langs de wegen. Vooral in de 19e en 20e eeuw nam deze bebouwing toe, waardoor er uiteindelijk linten van bijna aaneengesloten bebouwing langs de wegen ontstonden. Deze linten kunnen van verschillende ouderdom zijn, maar hebben gemeen dat ze langs oude wegen liggen, en ooit waren omgeven door landelijk gebied met akkers, weilanden en bosjes. Het tracé van de wegen, soms bochtig, soms recht, is meestal behouden gebleven. De aard van de bebouwing liep uiteen: agrarische bebouwing, arbeidershuisjes, opkomende industrie, villa's en buitenhuizen. Het lint is vaak organisch gegroeid doordat het zich gedurende tientallen jaren langzamerhand steeds meer verdichtte. Daardoor worden deze linten nog steeds gekarakteriseerd door huizen en gebouwen van verschillende bouwjaren en verschillende (vroegere)

⁷¹ Vredenberg, 2004

Figuur 4.3. Blik op de aaneengesloten gevels van de Dorpsstraat in Scherpenzeel gezien vanaf de kerk (foto Overland SC 062).

Figuur 4.4. Typisch prestedelijk lint langs de Oude Barneveldseweg in Nijkerk, met panden van verschillende ouderdom, vroegere functies en afstanden en oriëntaties tot de weg (foto Overland NK 170).

functies en verschillende oriëntaties en afstanden tot de weg. De oude kavelindeling is veelal nog herkenbaar in de huidige huis- en tuinpercelen. Aan de hoek van huizen en kavels ten opzichte van de weg is vaak nog de oude perceelsrichting af te lezen. Vroegere boerderijgebouwen staan soms nog op hun eigen oude erf en geven het lint daarmee een groene onderbreking.

Op de kaart staan die linten die nu nog als zodanig herkenbaar zijn. Ook de achter de huizen gelegen tuinen worden tot deze eenheid gerekend. Bebouwing langs een oude weg die zich niet of weinig onderscheidt van de omliggende wijk wordt niet onder deze eenheid gerekend. Oude wegen zonder oud bebouwingslint staan als lijn op de kaart.

Linten in Nijkerk

De linten in Nijkerk waren de verbindingswegen naar de kern, waarlangs de stad zich in eerste instantie uitbreidde, voordat er sprake was van geplande nieuwe wijken. Belangrijk voor de herkenbare structuur van de stad Nijkerk is de Kolkstraat en de Koetsendijk met het water daartussen. Nog steeds is dit een zichtbare verbinding tussen de Veste en de Haven (figuur 4.4).

Linten in Nijkerkerveen, Holkerveen en Hoevelaken

In Nijkerkerveen, Holkerveen en Hoevelaken vormen de linten van de veenontginningen nu de hoofdstructuur van de dorpen. Bijzonder ten opzichte van veel andere linten in veengebieden, is dat de wegen en linten enigszins bochtig zijn. Dat heeft te maken met het van oorsprong vaak secundaire karakter van deze linten, die zijn ontstaan in verdroogde veenontginningen of in uitgeturfde en later weer bewoonde veenontginningen. In deze landschappen stonden boerderijen of keuterijen vaak verder weg op de percelen. Een deel van de zijwegen van de linten hebben een verleden als zandpad naar deze boerderijtjes.

De wegen van de linten zijn in veel gevallen breder geworden dan dat ze vroeger waren. De verbreding ging ten koste van sloten of greppels langs de wegen. Zo lag er in Hoevelaken een afwaterende wetting aan de noordkant van de Dorpsstraat, die nu is verdwenen (figuur 4.5).

Figuur 4.5. Hier aan de Oosterdorpsstraat in Hoevelaken is de oorspronkelijke hoek van de percelen ten opzichte van de weg, het agrarische verleden en de latere verdichting van het lint nog goed af te lezen (foto Overland NK139).

Linten in Scherpenzeel

De linten die de oude kern van Scherpenzeel vormden, hebben zich in de loop van de 20e eeuw uitgebreid. Eerst gebeurde dat naar het oosten (langs het Oosteinde) en westen (langs de Stationsstraat). Later ontstonden ook linten langs de Glashorst, de Nieuwstraat/Grebbelaan en de Eikenlaan (toen de Nieuwe Dijk) (figuur 4.6).

Figuur 4.6. In Scherpenzeel liggen de meest uitgesproken linten in het verlengde van de Dorpsstraat, maar ook daarbuiten ontstonden linten, die later zijn opgenomen in de bebouwde kom, zoals hier langs de Nieuwe Dijk, nu de Eikenlaan (foto Overland SC 056).

4.2.5 Begraafplaats

De begraafplaats Glashorst in Scherpenzeel en de Algemene Begraafplaats in Nijkerk aan de Frieswijkstraat stammen uit het begin van de 19e eeuw, waarschijnlijk kort na 1829, toen bij koninklijk besluit werd verboden om binnen de bebouwde kom te begraven. Het oudste deel van Glashorst in Scherpenzeel ligt aan de straat Glashorst. Later is de begraafplaats naar het noorden toe uitgebreid om na de oorlog toch nog door de bebouwde kom te worden opgeslokt. De begraafplaats Lambalgen ontbreekt hier, omdat die buiten het stedelijk gebied ligt en dus niet als 'prestedig' te kenmerken valt.

In Nijkerk ligt het oudste deel ten zuiden van de weg door de begraafplaats. Deze weg is de oude Slichtenhorsterweg, die in de omliggende wijken geheel is overschreven, maar op de begraafplaats bewaard is gebleven. Het deel van de begraafplaats ten noorden van deze weg kwam tot stand in de tweede helft van de 20e eeuw. De oude perceelsvormen van het onregelmatige broekenlandschap zijn nog in de opbouw van de begraafplaats te herkennen. Mogelijk komt een deel van het groen voort uit vroegere singels of houtwallen op de perceelsscheidingen.

4.3 Vanouds landelijke gebieden, nu bebouwd

4.3.1 Inleiding

Op de kaart zijn de kernen en wijken van Nijkerk en Scherpenzeel ingedeeld naar hun landschap van voor de verstedelijking. Het onderscheid tussen kampontginningen, broeken, veenontginningen etc., zoals dat voor het landelijk gebied geldt, hebben we dus ook doorgetrokken in het bebouwde gebied. Hierbij pas de aantekening dat het onderscheid minder nauwkeurig is te maken dan in het buitengebied.

4.3.2 Vochtige kampontginningen

Vochtige kampontginningen bestonden uit vaak onregelmatig gevormde landbouwpercelen (akkers, graslanden) omzoomd en afgewisseld met houtwallen, bosstroken en bosjes en boerderijerven. Veel wegen waren enigszins bochtig. Er waren greppels, sloten of beekloopjes voor de ontwatering. In de ruimtelijke opzet van nieuwe wijken is het lastig om van dergelijke patronen uit te gaan. Daarom is de oude structuur meestal weinig herkenbaar.

De kern van Scherpenzeel is ontstaan in een gebied met vochtige kampontginningen; de oude kern en de prestedelijke linten staan echter als aparte eenheden op de kaart. Toen na de Tweede Wereldoorlog nieuwe wijken werden aangelegd buiten de oude linten, werd daar de oude structuur grotendeels overschreven. In de meeste wijken is het karakter van voor de verstedelijking daarom weinig herkenbaar.

Twee gebieden zijn beoordeeld als redelijk herkenbaar. Ten zuiden van Oosteinde, in de wijk rond de Ringbaan, is de stratenrichting geënt op de vroegere perceelsindeling. Enkele bosjes en beplantingen komen voort uit vroegere beplantingen langs perceelsranden en paden. Ten oosten van de Marktstraat en ten zuiden van de Voorposten is de stratenstructuur niet op de oude topografie geënt, maar zijn wel twee oude singels/houtwallen in de wijk opgenomen (figuur 4.7).

Nijkerk, zo is aan het kaartbeeld te zien, lag vanaf het Veluwemassief gezien op de uiterste westrand van de kampontginningen, en op de overgang naar nattere broekontginningen, veenontginningen en veen- en zeekleiontginningen. In Nijkerk lagen de kampontginningen dus vooral ten oosten van de veste. Een deel van de akkers was in de tijd van de tabak kleinschalig ingedeeld door elzensingels, maar deze kleinschaligheid was in de loop van de 19e eeuw al verdwenen.⁷² De maatvoering van het oudere landschap kwam toen weer terug. Net als bij Scherpenzeel werd bij de aanleg van nieuwe wijken de oude structuur grotendeels overschreven, hetgeen we als niet of nauwelijks herkenbaar op de herkenbaarheidskaart hebben aangeduid. In de gebieden rond de Schrasserstraat en 't Hazenveld hangt een klein deel van de straten, het groen en de richting van de huizen nog samen met de prestedelijke structuur. Ook in het zuidoosten van Nijkerk komt deze eenheid voor, maar oude structuren zijn in het geheel niet meer zichtbaar. De oude boerderij Duifhuis is een incident. De weg waar de boerderij vanouds aan lag is verdwenen.

⁷² 4D Architecten uit Nijkerk heeft een 'Tabakkaart' gemaakt waarop, op de achtergrond van een luchtfoto, is te zien welke percelen volgens de kadastrale kaart van 1832 in gebruik waren als tabaksland.

Figuur 4.7. Oude houtsingel in Scherpenzeel, gezien vanaf de straat Rijnschoten (foto Overland SC 058).

4.3.3 Vochtige kampongtingningen met landgoedkarakter

Het kampongtingningenlandschap ten zuiden van de kern Scherpenzeel heeft dankzij de lanen een uitgesproken landgoedkarakter. Dat karakter is in de wijk rond de Brinkkanterweg nog te

herkennen. Een deel van de wegen met de aanliggende lanen is blijven bestaan. Ook de nu met hoog geboomte beplante Lambalgerkeerkade (onderdeel van de Grebbelinie) draagt bij aan het herkenbare landgoedkarakter (figuur 4.8).

Figuur 4.8. De met hoge bomen beplante Lambalgerkeerkade draagt bij aan het nog herkenbare landgoedkarakter in deze wijk aan de zuidkant van het dorp Scherpenzeel (foto Overland SC 069).

In Nijkerk is het landgoedkarakter herkenbaar in het oostelijk deel van sportpark De Ebbenhorst. Een deel van het groen in de vorm van lanen en houtsingels stamt van voor de aanleg van de sportvelden (figuur 4.9).

4.3.4 Broekontginningen

Een groot deel van de Nijkerkse bebouwing is neergezet in het landschap van de broekontginningen die een onregelmatig tot enigszins onregelmatige kavelstructuur hadden. De broekgebieden waren niet of schaars bewoond en voor een groot deel als grasland in gebruik, hoewel er ook wel akkers voorkwamen. Een deel van de akkers was in de tijd van de tabak kleinschalig ingedeeld door elzensingels, maar deze kleinschaligheid was in de loop van de 19e eeuw al verdwenen. Over het algemeen is de structuur van de broekgebieden in Nijkerk nauwelijks meer zichtbaar. Aan weerszijden van de Oranjelaan en ten zuiden van de Spoorstraat is het stratenpatroon deels bepaald door de vroegere perceelsrichting. De beek/sloot die door dit gebied loopt, lag daar ook al voordat het gebied bebouwd werd. In de andere wijken is de structuur van de broekontginningen vrijwel geheel onzichtbaar geworden (figuur 4.10).

Figuur 4.9. De Nachtegaalsteeg in Nijkerk vormt hier een laan die uitkomt op de oude boerderij Groot Hennekeler (foto Overland NK 056).

Figuur 4.10. Prestedelijke sloot (Kwadenbeek) met oude knotwilgen langs de Beatrixstraat (foto Overland NK 169).

4.3.5 Veen- en zeekleiontginningen, onregelmatig ingedeeld

Het noorden van Nijkerk is gebouwd in het landschap van de onregelmatig ingedeelde veen- en zeekleiontginningen. De onregelmatige structuur hield hier niet zozeer verband met verkreking, zoals meer noordelijk, maar met een ouder kampontginningenlandschap dat hier is overstroomd en bedekt met een ondiepe kleilaag.⁷³ Omdat de oude structuur niet meer herkenbaar is, is dit gebied niet verder uitgewerkt.

4.3.6 Verdroogde veenontginningen

De wijken Corlaer, De Bogen, De Terrassen, Paasbos en Strijland zijn voor een groot gedeelte in het landschap van de verdroogde veenontginningen gebouwd. Van de oude structuren is vrijwel niets meer te zien. Ook ten noordoosten van het centrum van Nijkerk lagen verdroogde veenontginningen, die nog enigszins doorschijnen in de huidige structuur. De ligging van de Van den Steen van Ommerenstraat en de Commissaris van Heemstrastraat is bepaald door wegen en perceelsgrenzen van voor de verstedelijking.

Figuur 4.11. De verdroogde veenontginningen van Hoevelaken zijn nog enigszins zichtbaar, vooral door de richting van de straten. Op enkele plekken in Hoevelaken zijn nog prestedelijke structuren zichtbaar zoals hier (sloot, beplanting). Bijzonder is dit fiets/wandelpad een doorkijkje biedt naar het nog bestaande veenontginningslandschap in het buitengebied (foto Overland NK 136).

⁷³ Hier lagen o.a. de herengoederen Hemmel en Ramshorst die te interpreteren zijn als kampontginningen (schriftelijke mededeling André Jansen, gemeente Nijkerk).

Hoevelaken is in zijn geheel gebouwd in het landschap van de verdroogde veenontginningen. Van de vroegere singels en sloten die op de perceelsgrenzen lagen, zijn er (buiten de linten) maar enkele overgebleven. De vroegere strokenverkaveling is wel bepalend geweest voor de noord-zuidrichting van de straten en groenstroken van de nieuwe wijken. Iets beter herkenbaar is de oude situatie rond het Horstpad in het zuidoosten van de kern. Dit pad volgt ongeveer het tracé van de vroegere beek, er staan nog enkele oudere boerderijen en er zijn nog enkele kleine percelen (figuur 4.11).

4.3.7 Uitgeturfde en weer bewoonde veenontginning

Nijkerkerveen en Holkerveen zijn ontstaan in uitgeturfde en weer ontgonnen veenontginningen. Er was al vanouds sprake van intensieve bewoning (eenvoudige huisjes, boerderijtjes) verspreid over de strookvormige percelen, die van elkaar waren gescheiden door elzensingels. In de linten (zie eerder) is het oude karakter nog redelijk herkenbaar. In de nieuwbouwwijkjes daarachter is het oude landschap geheel overschreven en niet of nauwelijks herkenbaar. Alleen in het gebied rond de begraafplaats van Nijkerkerveen, dat aan de bebouwing is vastgegroeid en daardoor nu deel uit maakt van het bebouwde gebied, is het oude karakter nog herkenbaar, aan de huispercelen, gebouwen en groen (figuur 4.12).

Figuur 4.12. Door de nog herkenbare stroken, de richting van het groen en de bebouwing en het groen is het karakter nog herkenbaar van de uitgeturfde en weer bewoonde veenontginningen rond de begraafplaats van Nijkerkerveen (foto Google Streetview).

4.4 Herkenbaarheid prestedelijk landschap

Het prestedelijk landschap in de bebouwde kom van Nijkerk en Scherpenzeel is op kaartbijlage 1 in verschillende typologische eenheden ingedeeld en toegelicht in het bovenstaande. Voor kaartbijlage 2 is vervolgens de herkenbaarheid van de prestedelijke gebieden bepaald. Hieronder verstaan we de mate waarin de vroegere situatie nog herkenbaar is in het huidige stadslandschap.

Goed herkenbaar:

- als er vroeger sprake was van bebouwing, of bos, of openheid, is dat nu ook nog het geval;
- als een gebied 'organisch' is gegroeid, voordat het gebied echt verstedelijkt raakte, is dat nu nog zichtbaar in de variatie in ouderdom en aard van de bebouwing;
- het oude stratenpatroon is gaaf (hoewel het karakter van de straten is veranderd (verharding, beplanting) en er straten kunnen zijn bijgekomen);
- (de richting van) straten en kavels komen soms overeen met oude perceelsgrenzen;
- in vroeger deels bebouwde gebieden zijn nog enkele huizen, boerderijen of andere gebouwen van voor de verstedelijking bewaard gebleven;
- er resteren mogelijk nog enkele groenstructuren van voor de verstedelijking (bomen kunnen jong zijn, maar het bosje of houtwal als structuur ouder).

Redelijk herkenbaar:

- het gebied is deels overschreven met een nieuwe inrichting;
- het stratenpatroon is niet gaaf, maar herkenbaar (hoewel het karakter van de straten is veranderd (verharding, beplanting) en er straten kunnen zijn bijgekomen);
- (de richting van) straten en kavels komen soms overeen met oude perceelsgrenzen;
- in vroeger deels bebouwde gebieden overheersen nieuwe naoorlogse panden en zijn maar weinig huizen, boerderijen of andere gebouwen van voor de verstedelijking bewaard gebleven;
- Andere bovengenoemde kenmerken komen in mindere mate voor.

Enigszins herkenbaar:

- het gebied is grotendeels overschreven met een nieuwe inrichting;
- prestedelijke structuren komen alleen incidenteel voor. Slechts enkele structuren komen overeen met vroegere perceelsgrenzen of slechts een of enkele gebouwen zijn bewaard gebleven.

Weinig herkenbaar:

- bovenstaande kenmerken komen niet of zeer incidenteel voor. Het vroegere landschap of oudere bebouwde structuren zijn bijna of geheel 'overschreven' met een nieuwe inrichting.

5 Landschapselementen

5.1 Nijkerk

5.1.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zullen we beknopt ingaan op een groot aantal verschillende typen landschapselementen die we in de gemeente Nijkerk aangetroffen hebben en die we op de kaart hebben weergegeven. Het beschrijven van een uitgebreidere diachrone ontwikkelingsgeschiedenis van deze elementen en structuren valt buiten het bestek van dit rapport. Waar nodig voor een context zullen we wel elementen uit die geschiedenis in het verhaal aanstippen.

5.1.2 Infrastructuur

Wegen

De geschiedenis van de infrastructuur binnen de gemeente Nijkerk is uitgebreider en ingewikkelder dan we hier in kort bestek kunnen beschrijven. Vanuit het gebruik is het relevant een onderscheid te maken tussen doorgaande wegen, die van bovenlokale betekenis waren en ook als zodanig werden beheerd, en lokale wegen.

Doorgaande wegen

De centrale positie van Nijkerk en Hoevelaken tussen Holland en Gelderland/Overijssel speelde al vroeg een rol op infrastructureel gebied. De weg van Amersfoort via Nijkerk naar Putten en de weg door Hoevelaken in oostelijke richting waren in de vroege 19e eeuw al in gebruik als belangrijke doorgaande routes. Het waren onder meer verbindingswegen voor de postkoetsen.

Al in 1809 werd door Rijkswaterstaat de verbetering van de bestaande doorgaande weg tussen Barneveld en Nijkerk gepland. In latere plannen (1836) liep deze vanaf het Wageningse Lexkesveer via Ede, Lunteren en Barneveld naar Nijkerk, maar provisioneel tot Ede.⁷⁴

Een tweede rijksweg werd in 1827 van de Doorneheg bij Hoevelaken via Nijkerk naar het Katerveer bij Zwolle gepland. Van deze Zuiderzeestraatweg maakte ook de verbinding Nijkerk-Putten deel uit. De weg liep door vrijwel alle stads- en dorpskernen (met uitzondering van Hattem) en over veel landgoederen en buitenplaatsen (figuur 5.1).⁷⁵ In Nijkerk kreeg deze weg ten zuiden van de stad deels een nieuw tracé. De naam Oude Amersfoortseweg herinnert nog aan de oude loop.

Veel van de wegen die in de 19e eeuw werden aangelegd, waren tolwegen. Daarvoor werden op bepaalde plaatsen langs deze wegen tolhuizen gebouwd. Deze tol werd in de meeste gevallen tot kort voor de Tweede Wereldoorlog geheven. De ons bekende tolplaatsen zijn op kaart gezet. Zo

⁷⁴ Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, inventarisnummer kaart 338, d.d. 20-07-1836, en kaart 339, d.d. 1809

⁷⁵ Gelders Genootschap, 2011

stonden er aan de gehele Zuiderzeestraatweg in totaal 14 tolhuizen. Bij Salentein zou nog altijd zo'n tolhuis staan ⁷⁶, maar daarvan vinden we op historische kaarten niets terug, en het gebouwtje was ook in 1832 geen eigendom van het Rijk. Wel stond er een tolhuis bij Nijkerkerveen en aan de Oude Barneveldseweg.

Figuur 5.1. Fragment uit een plan voor tollen in de weg tussen de Doorneheg bij Hoevelaken en het Katerveer bij Zwolle, door A.C. Kros, gedateerd op 23 november 1829 (Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, inventarisnummer kaarten 334).

Lokale routes

De structuur van de lokale routes is nauwer dan de doorgaande wegen verbonden aan het fysisch landschap. We kunnen deze wegen als volgt groeperen:

- de oude wegen in het kampenlandschap, die de verschillende buurtschappen en de kern van Nijkerk met elkaar verbonden. Gerelateerd aan de aardkundige structuur van het gebied liepen deze wegen voornamelijk van zuidoost naar noordwest;
- de oude wegen in het polderlandschap van Arkemheen: deze wegen kenden enige regelmaat, maar volgden verder deels ook de onregelmatige structuur van de verkaveling. De wegen ontsloten de percelen en verbonden de nederzettingen aan de kust met Nijkerk zelf. Daardoor was hun oriëntatie ook goeddeels zuidoost-noordwest;
- de oude en deels jonge wegen in het veenontginningslandschap van Hoevelaken en Nijkerkerveen: naast de centrale bewoningsas van beide lintdorpen waren er haaks georiënteerde wegen die de erven en kavels ontsloten;
- de jonge wegen van de heideontginningen: de heidevelden van de Kruishaarse Heide werden door een regelmatig wegengrid ontsloten. Hieraan lag een ruimtelijk ontwerp voor wegen en waterlopen ten grondslag, terwijl met name de wegen in het kampenlandschap en het polderlandschap organisch gegroeid zijn.

⁷⁶ Gelders Genootschap, 2011: 18

Sommige wegen en paden hadden speciale sociale functies, wellicht als Doden- of Lijkweg, of als kerkepad voor de zondagse kerkgang. Deze informatie is in deze kaart (nog) niet verwerkt.

Karrensporen

Moderne technieken maken het mogelijk nog resterend heel fijn bodemreliëf op te sporen. Aan de hand van het Actueel Hoogtebestand Nederland hebben we nog aanwezige relictten van karrensporen in kaart gebracht en weergegeven. Deze vinden we vooral op de heide en in de bossen, waar de minst ingrijpende bodembewerkingen hebben plaatsgevonden.⁷⁷ Intrigerend is het feit dat ze meestal wel, maar soms niet correleren met de bekende historische wegen. Dat zou moeten betekenen dat sommige karrensporen al vóór 1832 buiten gebruik geraakt zijn (figuur 5.2).

Figuur 5.2. Een uitsnede uit het Actueel Hoogtebestand Nederland, waarop karrensporen te herkennen zijn. Het betreft hier een bosje ten oosten van boerderij De Veldkamp nabij de Kruishaarderberg.

⁷⁷ Door hedendaags natuurbeheer, zoals plaggen, kan dit reliëf worden bedreigd.

Spoorwegen

Centraalspoorweg

Nijkerk werd door middel van het spoor ontsloten door aanleg van de Centraalspoorweg door de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij. De spoorlijn tussen Utrecht en Hattenerbroek werd geopend in augustus 1863 en een jaar later doorgetrokken naar Zwolle. Dicht tegen de oude stadskern verrees een station van het Standaardtype NCS 1e klasse, van de hand van de architect Nicolaas Kamperdijk (1815-1887) (figuur 5.3). Aan de lijn lagen ook de stopplaats Slichtenhorst, geopend in 1863 en gesloten op 15 mei 1931, en de halte Hoevelaken, die van 1905 tot 1938 heeft bestaan.

Figuur 5.3. Het stationsgebouw van Nijkerk, geopend in 1865 (foto Wikimedia Commons).

Spoorlijn Nijkerk-Ede-Wageningen

Op 1 mei 1902 werd een nieuwe spoorverbinding geopend, die was aangelegd door de N.V. Spoorwegmaatschappij De Veluwe. Deze lijn zou, net als de Centraalspoorweg, door de NCS geëxploiteerd gaan worden. In december 1903 volgde het traject van Barneveld naar Nijkerk. Het station van Nijkerk werd ervoor verbouwd. Een lang leven was deze nieuwe ontsluiting van Nijkerk echter niet beschoren. Op 8 augustus 1937 werd de verbinding tot aan Barneveld gesloten, waarna de lijn met een nieuwe verbinding op de Oosterspoorweg werd aangesloten. Het resterende tracé is in het landschap nog herkenbaar. Langs het tracé loopt nu een hoogspanningsleiding. Aan de lijn lagen naast het station Nijkerk ook de stopplaatsen Driedorp en Appel. Beide stopplaatsen hielden op dezelfde dag als de lijn op te bestaan. Appel was overigens pas anderhalf jaar na de opening van de lijn geopend, namelijk op 1 december 1903.

Havenlijn

In 1903 werd er een spoorlijn geopend die vanaf de Centraalspoorweg bij het station naar de Nijkerkse haven liep. Ook de aanleg hiervan vond door De Veluwe plaats. De sluiting vond in 1971 plaats, en in 1976 volgde verwijdering van de spoorrails.⁷⁸ Een deel van de lijn is nu als fietspad met de naam 'Havenlijn' herkenbaar. Het einde van de lijn lag op de plaats waar nu het parkeerterrein bij het gemeentehuis ligt.

Stations, stopplaatsen en wachtposten

Op de kaart zijn de bestaande en verdwenen stations, stopplaatsen en wachtposten opgenomen. Met uitzondering van het station van Nijkerk zijn ze allemaal verdwenen, doordat hun functie kwam te vervallen. Wachtposten waren immers bedoeld als huisvesting voor de handmatige bediening van seinen en wissels, en stopplaatsen zijn in de jaren '30 van de vorige eeuw merendeels afgeschaft.

5.1.3 Waterstaat

Beken

Brede beek

De stad Nijkerk watert sinds de ontginning van het veen van Arkemheen in noordelijke richting af. De belangrijkste beek daarbij is de Brede Beek, die voorheen zichtbaar door de stadskern liep en nu grotendeels overkluisd is (figuur 5.4).

De beek is één van de ontstaansgronden van Nijkerk op deze plek. Waarschijnlijk ontsprong het loopje ooit in Slichtenhorst. Waarschijnlijk voor voldoende wateraanvoer van de stadsgracht werd bovenstrooms een waterloop vanuit het Zwarteboek gegraven: het Kanaaltje vanuit Zwarteboek.⁷⁹ Later werden delen overkluisd, waardoor het water nu in de kern van Nijkerk minder goed herkenbaar is.

Het benedenstroomse deel van de Brede Beek werd in meerdere fasen (1648, 1703-1716) verbreed tot een havenkanaal met de naam Arkervaart. Dit havenkanaal vormde de basis van de industrialisering van Nijkerk en is nog steeds een belangrijke watergang voor de lokale economie.

Enkele andere beken

De Rubberbeek, die oorspronkelijk Raperbeek heette, alsmede de Appelse Beek, de Klaarwaterbeek en de Nooienbeek liggen in Appel en waterden af op het Zwarteboek. Zij stroomden over het Appelerveld en werden door de maalschap geschouwd. Leden van de maalschap met land aan de beek moesten deze beek onderhouden.⁸⁰ De beken zijn nog altijd in het terrein te vinden.

In de gemeente Nijkerk vinden we verder nog de Wielbeek, Rassenbeek, Laak, Hoevelakensebeek, Horstwetering, Rijsbeek, Dammersbeek en Scheibeek.

⁷⁸ www.martijnvanvulpen.nl

⁷⁹ <http://www.sprengenbeken.nl/tag/leendert-de-boer/>

⁸⁰ <https://historischgeografischeartikelen.files.wordpress.com/2011/12/artikel-appeler-maalschap2.pdf>

Figuur 5.4. Een overkluizing over de Breede Beek in de stadskern van Nijkerk (foto Overland NK 166).

Nijhe Rijn

In de vroege 16e eeuw nam Karel, hertog van Gelre, het initiatief om de Rijn bij Wageningen te verbinden met de Zuiderzee. Hij wilde de handel bevorderen, maar vooral ook de militaire positie van Gelre verstevigen. Verder dan een stuk in Nijkerk kwam het niet, door moeilijkheden, kosten en oorlogsprikelen. Een deel ervan is nu nog als sloot in het landschap te vinden, een ander deel als laagte in het landschap. Er zijn aanwijzingen dat het kanaal vanaf de Wiel tot aan de Zeedijk doorliep, maar deze zijn nog te beperkt om hierover harde uitspraken te kunnen doen. De historisch-geograaf Bijvank boorde namelijk in 1990 noordelijk van de Nekkevelderweg het kanaal aan (figuur 5.5).⁸¹

Overige structuren en elementen

Naast de beken hebben we ook de historische brug-, sluis- en schutsluislocaties opgenomen. We noemen het nadrukkelijk *locaties*, want het gaat bij de kartering niet in eerste instantie om het historisch materiaal, maar om de plek. Een analyse van het nog aanwezige historisch materiaal is eveneens van belang, maar zou binnen een uitgebreidere analyse van bouwkunst in de gemeente Nijkerk passen die in dit kader niet is uitgevoerd.

5.1.4 Economie en nijverheid

In de kaartlaag 'economie en nijverheid' hebben we die plekken gemarkeerd, waar vóór 1950 al fabrieksterreinen aanwezig waren. Daarmee hebben we het industriële begin van Nijkerk getracht inzichtelijk te maken. Het was binnen dit kader niet mogelijk om uitgebreider in te gaan op de historische ontwikkeling van deze bedrijventerreinen.

Daaruit blijkt, en dat zal niet verbazen, dat de spoorlijnen en de Arkervaart de belangrijkste 'aders' van de Nijkerkse bedrijvigheid waren. Interessant is daarbij dat een deel van die spoorlijnen verdwenen is, maar dat de bedrijvigheid op die plekken gebleven is. Daardoor vormden de spoorlijnen, die relatief kort bestonden, toch een invloed op het gebied gehad die verder reikte dan de lijn alleen.

5.1.5 Opgaand groen in landelijk gebied

Inleiding

Het opgaand historisch groen is van groot belang voor het landschap van de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel. In het historische landschap stonden talloze houtwallen, bosstroken, grienden, lanen, solitaire bomen en boomgroepen. De aard en de hoeveelheid van deze elementen kon per landschapstype verschillen en veroorzaakte een deel van de variatie en contrasten tussen landschappen, zoals openheid versus geslotenheid en zichtbaarheid van de landschappelijke structuur (zie hoofdstuk 3).

Veel van deze elementen zijn verdwenen en er zijn, gepaard gaand met herverkaveling, nieuwe wegen en erven, ook nieuwe groenstructuren bij gekomen. De groenstructuren op historisch kaartmateriaal van voor de Tweede Wereldoorlog kenmerken we als historisch en dichten we daarbij een historische waarde toe. Het kan voor de gemeente een reden zijn deze extra te beschermen. Verdwenen groen staat niet op de kaart.

⁸¹ Zie de Canon van Gelderland (<http://www.mijngelderland.nl/inhoud/canons/nijkerk/de-nieuwe-rijn-een-onvoltooid-kanaal>) met de daarin aanwezige literatuurverwijzingen.

Figuur 5.5. Van rechtsonder naar middenboven door dit AHN-beeld herkennen we de Nijhe Rijn, in het zuiden nog als open watergang, verder noordelijk als een langgerekte depressie in het landschap.

Omdat vooral in de naoorlogse periode veel groen is geslecht, worden lanen, bomenrijen en bosjes als historisch gekenmerkt als ze staan aangegeven op topografische kaarten tussen 1920 en 1940. Het gaat er daarbij niet om hoe oud de bomen zijn, maar of de structuur voorkwam in of paste bij het historische landschap. Daarbij doen zich de volgende mogelijkheden voor:

Beoordeling

Vlakkig opgaand groen (bospercelen, grienden, boomgaarden en populierenopstanden)

Ja Het element staat al op de kaart van omstreeks 1930.

Passend Het element staat niet op de kaart van omstreeks 1930, maar is toch als historisch gekenmerkt omdat het past in de landschappelijke structuur en karakteristiek. Dergelijke elementen waren vaak onderdeel van het agrarisch bedrijf en konden worden gekapt om direct of soms na tientallen jaren later weer opnieuw te worden geplant. De geïnventariseerde elementen staan op plekken waar ze historisch voorkwamen en vaak zijn ze wel op oudere kaarten dan 1930 te zien of op de kaart van omstreeks 1950. Deze bospercelen of houtsingels kunnen daarom toch als passend in het historische landschap worden beoordeeld.

Nee Het element is als niet-historisch beoordeeld.

In de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel zijn zo'n 2000 structuren als historische of passend beoordeeld. Dat is vooral op landgoederen het geval. Daarbuiten zijn relatief veel groenstructuren verdwenen, vooral singels en wallen op perceelsgrenzen. Vaak hebben deze gebieden een lagere waarde op de waarderingskaart.

Op de veen- en zeekleiontginningen en de kamptontginningen met een open fieldkarakter komen geen historische groenstructuren voor. Deze gebieden waren zeer open en zijn dat vaak nog steeds.

Vlakken en lijnen

Het groen kan als lijn op de kaart staan (bomenrijen, lanen) of als vlak (bosjes, bosstroken). In principe is de aanduiding van de topografische kaart aangehouden. Soms geeft die lanen ook wel als strookvormige bosjes aan.

Niet in buitenplaatsen, bebouwde kom en bossen

Het groen is alleen aangegeven in het buitengebied en niet in gebieden die in de landschapsinventarisatie zijn aangeduid als bossen, bebouwde kom of buitenplaatsen. In Scherpenzeel is naast de topkaart gebruik gemaakt van de verkenning lanenstelsel van Stichting in Arcadië. Daarom staan hier ook enkele lanen in buitenplaatsen en in de bebouwde kom op de kaart.

De hoogte van het groen

Hoewel een deel van de groenstructuren is verdwenen, doet een groot deel van het landschap waarschijnlijk groener aan dan omstreeks 1900. De bomen zijn immers veel hoger uitgegroeid dan vroeger. Een groot deel van het groen, zowel in bosjes als in houtwallen, bestond immers uit hakhout, dat dankzij het regelmatige hakken, niet hoog uitgroeide. Ook opgaande bomen in lanen zijn tegenwoordig vaak in de volwassen fase. We kunnen nu genieten, van wat men vroeger heeft aangelegd. Sommige lanen verkeren echter alweer in de aftakelende fase.

Enkele voorbeelden van groenstructuren

De aard van de groenstructuren (boomsoort, vroegere functie, hoogte, dichtheid, walkarakter, monumentaliteit) kan enorm verschillen. De inventarisatie was er niet op gericht hier onderscheid in te maken. In het onderstaande enkele voorbeelden die een indruk geven van de grote variatie in groenstructuren (figuren 5.6 tot en met 5.10).

Figuur 5.6. Groenstructuren bij Wullenhoven, ten oosten van de stad Nijkerk, bestaande uit knotwilgen en restanten van elzensingels. De groenstructuren op de perceelsgrenzen laten de structuur van het landschap zien (in dit geval onregelmatige percelen van oude kampongningen) (foto Overland NK 067).

De betekenis van niet-historische groenstructuren; ongewenste groenstructuren

Wanneer een groenstructuur als niet-historisch is gekenmerkt, betekent dat niet dat deze groenstructuur ongewenst is. In de meeste gevallen leveren ook deze structuren een bijdrage aan de groene aankleding van het landschap.

In enkele gevallen is het mogelijk dat niet-historische groenstructuren (gezien vanuit het historische landschap) minder gewenst zijn. Het betreft bijvoorbeeld de gebieden waar vanouds geen opgaand groen voorkwam: de veen- en zeekleiontginningen, de ontginningen van de onbedijkte Zuiderzeekust en de kampongningen met open-fieldkarakter. Ook bosjes, singels en bomenrijen die de lengterichting van bijvoorbeeld broeken onzichtbaar maken kunnen minder gewenst zijn. Het is echter mogelijk dat dit groen tegenwoordig een belangrijke functie vervult, zoals het maskeren van niet-passende bebouwing. Het is daarom niet mogelijk algemene uitspraken te doen over de (on)wenselijkheid van niet-historisch groen.

Figuur 5.7. In de verdroogde veenontginningen geven maken singels langs sloten en greppels de strokenstructuur zichtbaar. Op de foto een uitgegroeide singel, voornamelijk bestaand uit elzen, maar ook met enkele wilgen, ten noorden van de Oosterdorpsstraat (foto Overland NK 144).

*Figuur 5.8. Lanen in jonge ontginningen vormen vaak ijle rechte lijnen in het landschap, zoals hier de Voort-
huizerweg ten oosten van boerderij De Veldkamp (foto Overland NK 177).*

*Figuur 5.9. Groenstructuur die de rand van een oude akker, en mogelijk ook een kamponginning markeert, aan
de Kamersteeg bij Appel (foto Overland NK189).*

Figuur 5.10. Binnen het landschap van de niet-regelmatige veenontginningen bij Achterhoek markeren rijen met knotwilgen dit taps toelopende perceel. Het bosje op de achtergrond is ook opgenomen als historische groenstructuur. In dergelijke bosjes kunnen veenputten schuil gaan (foto Overland NK008).

5.1.6 Verkaveling

Uit de analyse van de verkaveling, die uiteraard sterk gerelateerd is aan het type landschap, blijkt dat in de polder Arkemheen de middeleeuwse verkaveling nog vrijwel intact is gebleven (figuur 5.11). Daarbuiten wisselt de intactheid van de verkaveling, als we die vergelijken met de 19e-eeuwse situatie, vóór de 20e-eeuwse schaalvergroting, van plek tot plek. In zijn algemeenheid kunnen we stellen dat schaalvergroting in de landbouw de belangrijkste oorzaak voor de verandering van de verkaveling is geweest.

De aard van de kavelgrens wisselt. In natte landschappen hebben we doorgaans met sloten te maken, terwijl in drogere landschappen gedacht moet worden aan houtsingels en houtwallen, al dan niet door greppels begeleid. In een groot aantal gevallen is door de opschaling van het landschap de kavelgrens onherkenbaar geworden of tot uitsluitend een gewasgrens gedevalueerd.

5.1.7 Delfstoffenwinning

Te Appel in de omgeving van de Woudweg vinden we een groot aantal vennen die in het verleden (deels) zijn uitgeveend. Plaatselijk herkennen we die nog aan een concentratie van kleinere winningskuilen. Helaas was door middel van AHN2-studie niet altijd helder te krijgen welk ven wel

en welk niet uitgeveend is. De mate van zekerheid is daarom in de vorm van een aantekening in de GIS-database opgenomen. Aanvullend onderzoek ten aanzien van dit thema in samenwerking met lokale deskundigen is gewenst.

5.1.8 Reliëf

Een omvangrijke hoeveelheid landschapselementen is onder de categorie 'reliëf' samengevat. Het gaat voornamelijk om aarden wallen en bossen met rabatstructuren in het oostelijke deel van de gemeente Nijkerk.

De aarden wallen konden voor allerlei doeleinden zijn aangelegd. De belangrijkste toepassing was het weren van vee en wild van de akkers, waar de voor boeren kostbare gewassen groeiden. Soms werd zo'n aarden wal gecombineerd met een ondoordringbare haag van vlechtwerk en een greppel aan de buitenzijde. Eenzelfde doel had een aarden wal rond jonge bosaanplant.

Rabatbossen werden aangelegd om terreindelen te construeren die boven de grondwaterstand uitkwamen. Daartoe werden greppels gegraven, doorgaans parallel, waarbij met de vrijgekomen grond de tussenliggende terreindelen werden opgehoogd. Nijkerk kent een groot aantal rabatbosjes, waarbij vooral de structuur van smalle stroken met haaks staande rabatten langs de Nieuwe Voorthuizerweg en Woudweg bijzonder genoemd mag worden.

Te Nijkerk zijn in het gebied tussen de Nieuwe Voorthuizerweg en de Schoenlapperweg, ten oosten van de Woudweg, volgens lokale bronnen ook twee waskommen, waarin schapen werden gewassen, te vinden. Deze zouden een eeuw geleden daar zijn aangelegd, en in het reliëf herkenbaar moeten zijn. Op basis van onze studie naar aanleiding van de melding konden we ze vooralsnog niet exact lokaliseren, en daarom zijn ze niet op de kaart terecht gekomen.⁸²

5.1.9 Bestuur

In de laag 'bestuur' hebben we de historische grenscorrecties van Nijkerk en Scherpenzeel opgenomen. Grenscorrecties op het water hebben we daarbij buiten beschouwing gelaten. Deze grenzen volgden soms landschappelijke grenzen, of het landschap vormde zich na ontginning juist binnen deze grenzen.

Voor Nijkerk is dat in de eerste plaats het verlies van 149 hectare aan Amersfoort per 1 januari 1998. Het gaat hierbij hoofdzakelijk om het gebied tussen Domstraat en Palissaden. Ook langs de A28 is de grens gecorrigeerd en naar de oostzijde van de snelweg verplaatst. Een tweede grenscorrectie in zekere zin was die per 1 januari 2000, toen de gemeenten Hoevelaken en Nijkerk opgingen in de nieuwe gemeente Nijkerk. De meest recente correctie is die van 1 januari 2015, toen de grens tussen Putten en Nijkerk in de polder Arkemheen aangepast werd. De grens loopt nu niet meer tussen agrarische percelen, maar langs de oostzijde van de Berencamperweg. Tussen Barneveld en Nijkerk ging de Barneveldseweg op hetzelfde moment de grens vormen.

⁸² Schriftelijke mededeling Leendert de Boer.

Opgenomen zijn ook de (voormalige) gemeentehuizen, te weten voor Nijkerk het ambtshuis dat sinds de Franse Tijd in gebruik is als gemeentehuis, en de drie gemeentehuizen van Hoevelaken (achtereenvolgens in gebruik vóór 1858, 1858-1954 en 1955-2000). Venestraat 16 werd in de 18e eeuw als ambtskamer gebruikt.

5.1.10 Religie en funerair erfgoed

De categorie 'religie en funerair erfgoed' bevat in de eerste plaats de kerkhoven en begraafplaatsen in de gemeente. Kerken zijn waar relevant opgenomen in de lagen met historische nederzettingenlocaties en beschermde monumenten.

In de gemeente Nijkerk gaat het allereerst om de middeleeuwse begraafplaats rond de kerk van Nijkerk. Toen begraven daar van rijkswege per 1 januari 1829 verboden werd, werd een nieuwe begraafplaats aan de Frieswijkstraat aangelegd. Deze is in fasen uitgebreid en nog steeds in gebruik.

Daarnaast kent Nijkerk enkele Joodse begraafplaatsen. De twee oudste lagen aan de Hoogstraat, één voor de Portugese en één voor de Hoogduitse Joden. De begraafplaats voor Portugese Joden zou naar verluid uit 1650 dateren, waarmee het de oudste Joodse begraafplaats buiten de Randstad zou zijn geweest als deze nog had bestaan.⁸³ Die vroege stichtingsdatum mag echter betwijfeld worden; het lijkt erop dat de begraafplaats niet eerder dan rond 1715 is gesticht.⁸⁴

De Hoogduitse begraafplaats dateert naar alle waarschijnlijkheid uit de late 18e eeuw. Beide begraafplaatsen waren in 1832 nog in bezit van de respectieve gemeenten. In 1962 werden ze ten behoeve van woningbouw geruimd (figuur 5.12). Grafzerken van die begraafplaatsen zijn bewaard gebleven en de stoffelijke resten zijn herbegraven.⁸⁵ De Portugese Joden hadden echter al in 1780 aan de Oude Amersfoortseweg een nieuwe begraafplaats aangelegd met de naam 'de Korte Dood', die in een smalle strook langs de weg werd uitgebreid. Deze begraafplaats bestaat nog en wordt door de gemeente onderhouden. Nijkerk kende meerdere Joodse gebedshuizen.

In Nijkerkerveen ligt een relatief jonge begraafplaats aan de Van Dijkhuizenstraat. Ouder is de begraafplaats in Hoevelaken, over een weggetje bereikbaar vanuit de Westerdorpsstraat. Onduidelijk is of in Hoevelaken ook in vroeger dagen rond de kerk werd begraven. Het kadastraal minuutplan maakt van een kerkhof bij de kerk namelijk geen gewag. We mogen echter op basis van gebruiken elders veronderstellen dat die er wel geweest is.

Opgenomen is ook de particuliere begraafplaats op landgoed Ehrental bij Driedorp, waar leden van de familie Van Leeuwen Boomkamp en hun personeel zijn begraven.⁸⁶

⁸³ <http://www.jhm.nl/cultuur-en-geschiedenis/nederland/gelderland/nijkerk>

⁸⁴ Mondelinge mededeling A. Jansen (gemeente Nijkerk).

⁸⁵ www.paulinedebok.nl

⁸⁶ NRC, 27 maart 1999 (<http://www.nrc.nl/handelsblad/1999/03/27/oud-land-7440933>)

Figuur 5.12a en b. De oude Joodse begraafplaats van Nijkerk aan de Hoogstraat, gefotografeerd in mei 1961 door G.Th. Delemarre (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort).

5.1.11 Maatschappij

Opgenomen in deze categorie zijn het koloniehuis Groot Dennenlust (Voorthuizerweg 5) en het landbouwopvoedingsgesticht aan de Nieuwe Voorthuizerweg (Nieuwe Voorthuizerweg 15). In beide gevallen gaat het om instellingen, maar met een iets andere functie. Het koloniehuis had in de eerste plaats tot doel wezen uit onder meer Schiedam ontspanning met een geneeskundig doel te bieden in de vorm van een 'kindergezondheidskolonie', het landbouwopvoedingsgesticht had meer een penitentiair karakter. Vanwege de organisatie die er in beide gevallen achter zat hebben we hiervoor de categorie 'maatschappij' in het leven geroepen.

5.1.12 Recreatie en toerisme

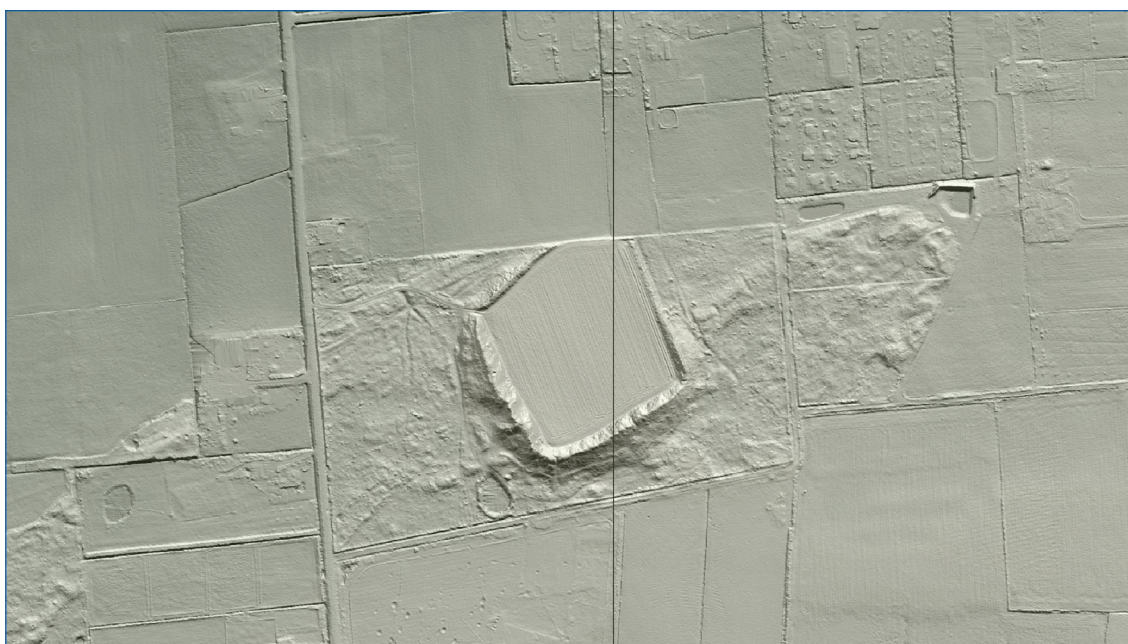
Opgenomen op de kaart zijn het relict van een ijsbaan nabij Holkerveen, in de nabijheid van de huidige ijsbaan. Een plas nabij Nijkerkerveen werd omstreeks de Tweede Wereldoorlog als zwemplas gebruikt door militairen en is later met afval dichtgestort.

De Nijkerkse Watersportvereniging 'Flevo' maakte aanvankelijk gebruik van het Zeebad 'de Veluwe'. In 1961 werd dit oude bad westelijk naast de Nijkerker buitenhaven als gevolg van waterverontreiniging gesloten en afgebroken. Later zou een nieuw zwembad verrijzen.

5.1.13 Oorlog en defensie

Middeleeuwen (500-1500)

Uit de Middeleeuwen kennen we een aantal plekken die al in die periode een militaire of civiel-defensieve betekenis droegen. Uiteraard betreft het de vesting Nijkerk, die we niet als afzonderlijke eenheid onder deze categorie op kaart hebben gezet. Wel opgenomen zijn de ringwalburg te Appel en de vluchtplaats Kruishaarderberg, die allebei in recente historisch-geografische studies al uitgebreid beschreven zijn (figuur 5.13).⁸⁷ Bijvank geeft aan dat de Kruishaarderberg een vluchtplaats voor vee

Figuur 5.13. De Kruishaarderberg zoals zichtbaar gemaakt op het AHN2.

⁸⁷ <https://historischgeografischeartikelen.wordpress.com/> ; Van Doesburg e.a., 2010

uit de 15e of 16e eeuw geweest moet zijn, aangelegd in verband met de twisten tussen Gelre en het Sticht, toen vee een belangrijke oorlogsbuit was.⁸⁸

Van iets jonger datum is het verdwenen hertogelijke kasteel Hulkestein (15e eeuw). Na een aanvankelijke verwoesting werd het kasteel in de vroege 16e eeuw herbouwd ter bewaking van de Nieuwe Rijn, een mislukt kanaalproject (zie § 5.1.3). Na 1538 verviel het al snel tot ruïne.⁸⁹

Grebbelinie (1629-1815)

Een deel van het inundatiegebied van de Grebbelinie ligt in de gemeente Nijkerk. Ondanks dat er geen werken van de linie in de gemeente liggen, vinden we dit voldoende reden om de linie hier te behandelen.

Over een linie door de Gelderse Vallei werd al tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) geopperd vanuit de Staten van Utrecht. Een verzoek van de inwoners van het Sticht aan hun collega's in Holland werd afgewezen omdat die al met de Hollandse Waterlinie bezig waren. Deze Oude Hollandse Waterlinie liep nog niet om de stad Utrecht, waardoor Utrecht als het ware buiten de 'Vesting Holland' lag en op die manier bloot werd gesteld aan de Spaanse troepen, die zich in deze periode – 1629 – op de Veluwe ophielden. Uiteindelijk legden Utrechtse boeren enkele schansen aan. De zuidelijke Vallei werd onder water gezet, en een eerste Grebbelinie was geboren. Deze linie hield echter maar kort stand. Na het vertrek van de Spanjaarden raakte de linie in vergetelheid.⁹⁰

In het Rampjaar, 1672, kwam de defensie aan de oostzijde van Utrecht opnieuw in de belangstelling te staan. Het aanpakken van de Oude Hollandse Waterlinie kreeg echter de voorkeur. In 1673 verdwenen de Fransen weer.⁹¹

De militair gunstige ligging van de Grebbelinie kwam daarna weer in de belangstelling te staan. De linie kon helpen tijd te winnen voor het gereed maken van de Hollandse Waterlinie, terwijl een oostelijker gelegen linie langs de IJssel landschappelijk minder gunstig was. De mogelijkheden tot inundatie boden bovendien extra voordelen. Technisch waren er echter nog de nodige hoofdbreken: hoe kon men het waterpeil in de Rijn hoog genoeg krijgen en hoe voorkwam men dat het water direct van hoger gelegen delen wegstroomde?⁹²

In 1701 werd door vestingbouwer Menno van Coehoorn en landmeters Gerard Passevant en Bernard de Roij een plan gepresenteerd. Het idee was om het gebied te compartimenteren door middel van dwarskaden, waardoor het water op de verschillende 'terrassen' kon blijven staan. Ook de Staten van Utrecht brachten eenzelfde idee. In 1741 werd nog eens verslag uitgebracht door de zoon van De Roij, die samen met zijn vader de Vallei inspecteerde.⁹³

⁸⁸ Bijvank, 2011

⁸⁹ Jas e.a., 2013: 371

⁹⁰ Rietberg, 2004: 9-11

⁹¹ Rietberg, 2004: 11-13

⁹² Rietberg, 2004: 13-14

⁹³ Rietberg, 2004: 14-15

Oorlogsdreiging in de laatste maanden van 1744, toen Franse legers door de Zuidelijke Nederlanden trokken, zorgde voor een versnelling in de aanleg. Het Hoornwerk voor de Grebbeberg werd aangelegd, evenals in 1745-1746 de liniedijk en 5 dwarskaden tussen De Groep en Amersfoort. De Grebbesluis werd aangepast voor inundaties, en ook de zeesluis bij Spakenburg werd hiervoor geschikt gemaakt. Ook werd de oudere Slaperdijk ingepast als dwarsdijk, en bij de Roode Haan verrees een redoute.⁹⁴

In de jaren 1785-1786 vond een verdere ontwikkeling van de linie plaats. Het betrof voornamelijk een versteviging van zwakke plekken. Bij de Grebbeberg kwamen drie bastions, een Rijnbatterij en een Bergbatterij. Bij de Emminkhuizerberg werd het Fort aan de Buursteeg aangelegd, en bij de Schalm kwam een redoute ter bescherming van een sluis. Bij de sluis in de Lunterse Beek werden een redoute en een lunet aangelegd, en bij Spakenburg verrezen ook enkele versterkingen. Dit alles gebeurde in een periode van grote verdeeldheid ten aanzien van de buitenlandse militaire ontwikkelingen.⁹⁵

In aanloop naar de Franse inval werden in 1792 wijzigingen aangebracht op de plekken waar dwarskaden op de liniedijk aansloten. Een eerste inundatiepoging in 1793 mislukte, maar in 1794 kwam het wel van de grond. Ook geschut werd geplaatst. Een tekort aan manschappen was een groter probleem. Uiteindelijk viel de Grebbelinie zonder een schot door het intreden van de vorst.⁹⁶

De Fransen hadden belangstelling voor de Grebbelinie vanwege de gevaren van een Pruisische inval. Op de keerkaden werden vooruitgeschoven voorposten aangebracht, en de Groeperkade werd verlengd tot Daatselaar. Daar werd bovendien een nieuw fort aangelegd. Bij de Juffersluis werd de Linie van Juffrouwwijk aangelegd, en bij Amersfoort ontstonden het Werk aan de Glashut en het Werk bij Krachtwijk. In de Neder-Betuwe werd de linie in zuidelijke richting doorgetrokken. Inzet van de linie in 1806 bleek onmogelijk door een laag waterpeil. Nadat de Fransen vertrokken waren bleef de linie lange tijd ongebruikt.⁹⁷

Lange 19e eeuw (1815-1914)

In de gemeente Nijkerk bevond zich op de Kruishaarse Heide een schietbaan⁹⁸, die waarschijnlijk – zoals andere schietbanen in den lande – rond de vorige eeuwwisseling door lokale weerbaarheidsverenigingen werd aangelegd.⁹⁹

Ook in Nijkerk moet een weerbaarheidsvereniging bestaan hebben, maar daarover ontbreken vooralsnog de bronnen. De schietbaan bestond uit een poort, een lange baan en een doel met kogelvanger aan het einde. De schietbaan is verdwenen toen het terrein aan de Beulekamperweg werd ontgonnen. De schietbaan bevond zich tussen twee boerderijen aan deze weg (figuur 5.14).

⁹⁴ Rietberg, 2004: 15

⁹⁵ Rietberg, 2004: 15-16

⁹⁶ Rietberg, 2004: 18-20

⁹⁷ Rietberg, 2004: 20-21

⁹⁸ Chromotopografische Kaart des Rijks, circa 1900

⁹⁹ Zie voor een context van deze schietbanen: <http://oudscherpenzeel.nl/wp-content/uploads/grebbelinie/de%20oude%20schietbaan.pdf>

Figuur 5.14. De schietbaan van Nijkerk, zoals afgebeeld op de Chromotopografische Kaart des Rijks uit 1898.

Interbellum (1918-1940)

In het Interbellum werd in Nijkerk een marechausseekazerne geopend. De brigade Nijkerk bestond van 1922 tot 1 maart 1943. De kazerne bestaat nog, en de terreinrichting (wegenstructuur) van het aangrenzende Van Reenenpark is nog altijd herkenbaar.

Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

Grebbeinie (1936-1940)

Meer dan een eeuw was de belangstelling voor de Grebbeinie wisselend. Zo werden in de vroege 19e eeuw bijvoorbeeld de sluizen nog vernieuwd. Ook werd de Grebbeinie in 1874 in het nationale vestingstelsel opgenomen. Het zou een voorpost voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie worden. Bij ruimtelijke ontwikkelingen bleef er voldoende aandacht voor deze rol van de linie. De spoorlijn Amersfoort-Kesteren werd westelijk van de linie aangelegd. Naarmate de tijd vorderde, nam de interesse in de Grebbeinie echter af. Vóór 1914 werd de linie gedeclasseerd en in 1926 werd een groot deel van de werken als vestingwerk opgeheven.¹⁰⁰

Vanaf 1936 werden binnen de neutraliteitspolitiek van Nederland nieuwe werken aangelegd die de Grebbeinie toch weer nieuw leven inbliezen. Het ging voornamelijk om kazematten en

¹⁰⁰ Rietberg, 2004: 21-22

wachthokjes. De Grebbelinie vormde daarbij, achter de IJssel- en Maaslinie, een tweede lijn, samen met de Betuwestelling, de Maas-Waalstelling en de Peel-Raamstelling. In de Grebbelinie verrezen 271 kazematten. Vanaf augustus 1939 werd ook een houten en aarden versterkingen gewerkt. In februari werd onder de nieuwe leiding van generaal G.H. Winkelman het belang van de Valleistelling zelfs nog opgeschroefd. Zwakke plekken in de linie kregen eenvoudige voorposten met loopgraven en schuilnissen. Prikkelraadversperringen, mijnenvelden en een waterhindernis werden aangelegd tussen de frontlijn achter het Valleikanaal en de voorposten. Die waterhindernis betrof of de inundatiegebieden of een antitankgracht waar inundatie niet mogelijk was. Wegen werden afgesloten door middel van aspergeversperringen. Verdere verbeteringen konden vóór mei 1940 niet worden gerealiseerd.¹⁰¹

Tijdens de eerste dag van de Duitse inval, 10 mei 1940, werd de Grebbelinie in gereedheid gebracht. Burgers werden geëvacueerd, het schootsveld werd vrijgemaakt door het afbranden van huizen en versperringen werden opgeworpen. De voorposten gingen echter al op 11 mei verloren. Op andere plekken, zoals bij de Grebbeberg, werd beter stand gehouden. Ook bij De Klomp werd een aanval gestuit. Huzaren deden tegenaanvallen, onder meer bij Nijkerk. Op 13 mei werd Scherpenzeel aangevallen. De aanval kwam hier niet door de frontlijn heen. Ook op andere plekken werden successen geboekt. Na een mislukte tegenaanval bij Achterberg trok het Nederlandse leger zich terug achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie.¹⁰²

Pantherstellung (1944-1945)

Na de val van de Grebbelinie werd bruikbaar materiaal door de Duitsers uit de werken gesloopt. Daarna verdween de aandacht ervoor. In 1944 ontstond nieuwe interesse, nu omdat men de linie ter verdediging wilde gebruiken. De organisatie Todt was verantwoordelijk voor de aanleg van de Pantherstellung, die van Nijkerk (zie onder) via Asschat en De Klomp naar Wageningen moest lopen. De linie kwam voor een belangrijk deel overeen met de Grebbelinie. Krijgsgevangenen en burgers moesten de linie aanleggen. Loopgraven, bunkers en inundatiegebied maakten deel uit van de Pantherstellung (figuur 5.15). Meer dan schermutselingen vonden er echter niet plaats. De Grebbelinie werd in 1951 officieel opgeheven.¹⁰³

Ingezoomd op Nijkerk

In de gemeente Nijkerk bevinden zich geen werken van de Grebbelinie, uitgezonderd een deel van het inundatiegebied dat in de polder Arkemheen tot aan de Arkervaart doorliep. De linie zelf boog bij Leusden naar het westen af, en valt dus buiten de gemeente Nijkerk. De Pantherstellung echter boog bij Leusden in noordoostelijke richting af, waardoor de weerstandslijn zelf wel binnen de gemeente Nijkerk ligt en westelijk langs de kern van Nijkerk liep. Van de serie kazematten zijn er echter maar enkele bewaard gebleven. Veel talrijker zijn de oorlogsmonumenten en struikelstenen, deze laatste ter nagedachtenis aan de omgekomen Joodse inwoners.

¹⁰¹ Rietberg, 2004: 25-27

¹⁰² Rietberg, 2004: 27-28

¹⁰³ Rietberg, 2004: 28-29

Figuur 5.15. Eén van de bewaard gebleven bunkers van de Pantherstellung in Nijkerk (bron: bunkersite.com).

5.1.14 Landgoederen en buitenplaatsen

Binnen de gemeente Nijkerk zijn er geen objecten in de categorie 'landgoederen en buitenplaatsen' op de kaart opgenomen, omdat ze buiten het kader van de inventarisatie vallen. Ze zouden namelijk bij uitstek via veldwerk in kaart gebracht moeten worden.

Zowel onder de landschapstypen (zie § 3.3.3) als onder andere categorieën, zoals infrastructuur, zijn echter gebieden en structuren binnen de landgoederen en buitenplaatsen Salentein, De Berencamp en Hoevelaken te vinden. Het in kaart brengen van kleinere elementen op de landgoederen is een toekomstige opgave en kan als detailleringsslag van deze cultuurhistorische waardenkaart uitgevoerd worden.

5.2 Scherpenzeel

5.2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zullen beknopt ingaan op een groot aantal verschillende typen landschapselementen die we in de gemeente Scherpenzeel kunnen aantreffen en die we op de kaart hebben weergegeven. Het beschrijven van een uitgebreidere diachrone ontwikkelingsgeschiedenis van deze elementen en structuren valt buiten het bestek van dit rapport. Waar nodig voor een context zullen we wel elementen uit die geschiedenis in het verhaal aanstippen.

5.2.2 Infrastructuur

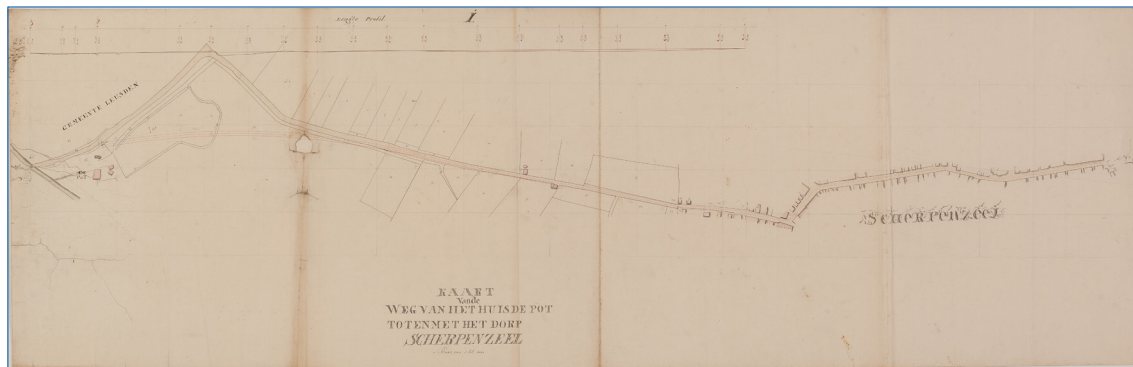
Wegen

De geschiedenis van de infrastructuur binnen de gemeente Scherpenzeel is uitgebreider en ingewikkelder dan we hier in kort bestek kunnen beschrijven. Kenmerkend is al vele eeuwen het onderscheid tussen doorgaande routes en de lokale infrastructuur.

Doorgaande wegen

Door de huidige gemeente Scherpenzeel lopen twee oude doorgaande routes. De oudste is de rijksstraatweg van Arnhem naar Amersfoort, die omstreeks 1826 werd aangelegd (figuur 5.16).¹⁰⁴ Deze liep via de huidige Stationsweg, Dorpsstraat en Oosteinde naar de Utrechtseweg (ligt in de gemeente Renswoude). Haaks daarop werd in 1919-1920 door de provincie de Barneveldsestraat verbeterd.¹⁰⁵

De rondweg om Scherpenzeel, die in juni 1993 werd geopend¹⁰⁶, hebben we als relatief recente ingreep geen plaats op de cultuurhistorische waardenkaart gegeven.

Figuur 5.16. Een serie plannen geeft een fraai beeld van de verbeteringswerkzaamheden en bochtafsnijdingen die voor de nieuwe weg Arnhem-Amersfoort moest worden gerealiseerd (bron: Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, kaarten 267, d.d. 1826).

Lokale routes

De structuur van de lokale routes is nauwer dan de doorgaande wegen verbonden aan het fysisch landschap. We kunnen deze wegen als volgt groeperen:

- de oude wegen in het kampenlandschap, die de verschillende buurtschappen en de kern van Scherpenzeel met elkaar verbonden. In Scherpenzeel zijn deze wegen naast de geomorfologie vooral ook aan de centrale positie van het dorp gebonden; de wegen lopen als in een spinnenweb op het dorp af;
- de jonge wegen van de heideontginningen: de kleine heidevelden werden door een regelmatig wegengrid ontsloten. Hieraan lag een ruimtelijk ontwerp voor wegen en waterlopen ten grondslag, waar met name de wegen in het kampenlandschap organisch gegroeid zijn.

Sommige wegen en paden hadden speciale sociale functies, wellicht als Doden- of Lijkweg, of als kerkepad voor de zondagse kerkgang. Deze informatie is in deze kaart (nog) niet verwerkt.

¹⁰⁴ Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, inventarisnummer 267

¹⁰⁵ Gelders Archief, archief Gedeputeerde Staten

¹⁰⁶ <http://www.digibron.nl/search/detail/012df4e2c340ac85b46f2aca/rondweg-scherpenzeel-officieel-open>

Karrensporen

Moderne technieken maken het mogelijk heel fijn bodemreliëf op te sporen. Aan de hand van het Actueel Hoogtebestand Nederland hebben we nog aanwezige relictten van karrensporen in kaart gebracht en weergegeven. Deze vinden we vooral op de heide en in de bossen, waar de minst ingrijpende bodembewerkingen hebben plaatsgevonden. Intrigerend is het feit dat ze meestal wel, maar soms niet correleren met de bekende historische wegen. Dat zou moeten betekenen dat sommige karrensporen al vóór 1832 buiten gebruik geraakt zijn (figuur 5.17).

Figuur 5.17. Nabij Groot Wolfswinkel bevindt zich nog een fraai karrenspoor in het reliëf. Het gaat om een karrenspoor dat vermoedelijk al in 1832 niet meer in gebruik was.

Spoorwegen

De gemeente Scherpenzeel zal niet zo snel met spoorwegen geassocieerd worden, en inderdaad: door de gemeente liep ook nooit een spoorlijn. Toch willen we het onderwerp niet helemaal onbesproken laten, omdat de spoorlijn Kesteren - Amersfoort de gemeentegrens op een afstand van 700 meter passeerde. Daar bevond zich ook het station Woudenberg-Scherpenzeel, dat met de lijn op 18 februari 1886 werd geopend en op 7 september 1944 zijn deuren sloot. Het goederenvervoer richting Veenendaal eindigde op 28 mei 1972, en dat richting Leusden in 1988. Alleen het gedeelte tussen Veenendaal en Rhenen zou in 1981 heropend worden voor personenvervoer.

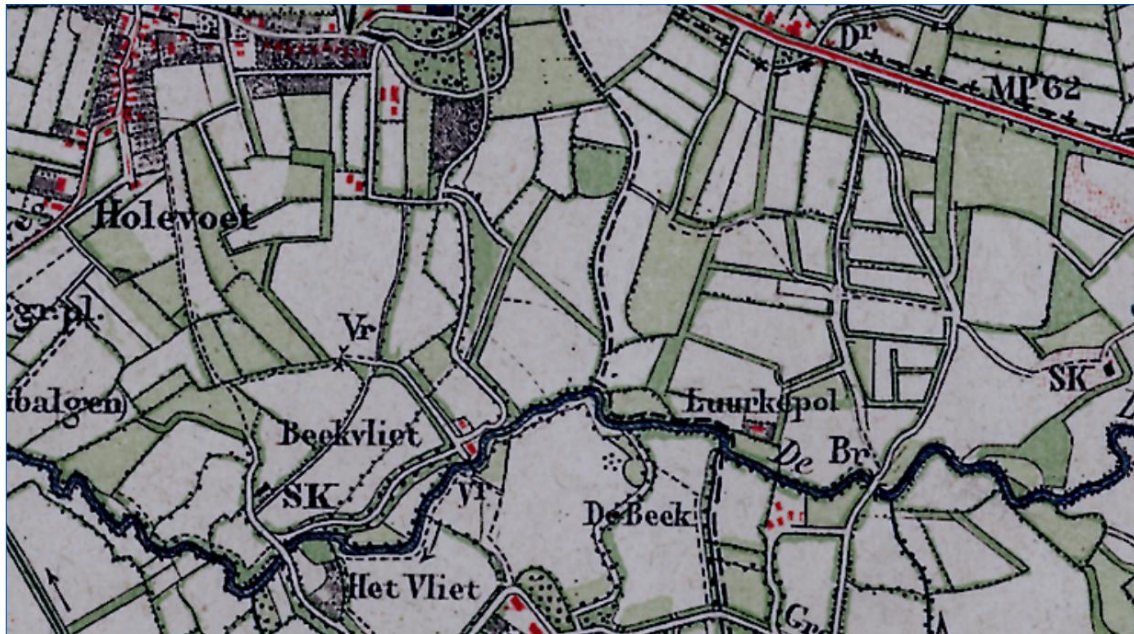
5.2.3 Waterstaat

Beken

Bepalend voor de ontwikkeling van Scherpenzeel is de ligging nabij de Lunterse Beek. Deze beek ligt grotendeels net buiten de huidige gemeentegrens; afgesneden meanders van de beek liggen op Scherpenzeels grondgebied. De beek ten zuiden van Huis Scherpenzeel werd in het verleden nog als zwembad gebruikt (figuur 5.18). In 2016 is de dode arm van de Lunterse Beek weer watervoerend gemaakt.

Het zuidoost-noordwest georiënteerde deel van de beek is in de periode 1935-1941 opgenomen in het tracé van het nieuwe Valleikanaal, dat onderdeel zou gaan vormen van de Grebbelinie.

Daarnaast hebben we enkele vonders en sluizen opgenomen. Omdat het merendeel van de beek in andere gemeenten ligt, is ook het aantal waterstaatkundige objectlocaties in Scherpenzeel gering.

Figuur 5.18. De Lunterse Beek ten zuiden van Scherpenzeel, omstreeks 1900. Nabij Beekvliet lag het zwembad in een verwijde beekbedding.

Overig water

Nog kleinere watertjes, zoals de vele poelen die we op topografische kaarten uit de 20e eeuw in het Scherpenzeelse kampenlandschap herkennen, hebben we in het kader van deze studie niet in kaart gebracht. Wat opvalt is hierbij ook de ruimtelijke dynamiek: poelen werden regelmatig gedempt, en elders werden nieuwe gegraven.

5.2.4 Economie en nijverheid

Objecten uit deze categorie komen in Scherpenzeel, dat in de eerste plaats te karakteriseren is als een agrarische en landgoedgemeente, niet voor.

5.2.5 Opgaand groen in landelijk gebied

Inleiding

Het opgaand historisch groen is van groot belang voor het landschap van de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel. In het historische landschap stonden talloze houtwallen, bosstroken, grienden, lanen, solitaire bomen en boomgroepen. De aard en de hoeveelheid van deze elementen kon per landschapstype verschillen en veroorzaakte een deel van de variatie en contrasten tussen landschappen, zoals openheid versus geslotenheid en zichtbaarheid van de landschappelijke structuur (zie hoofdstuk 3).

Veel van deze elementen zijn verdwenen en er zijn, gepaard gaand met herverkaveling, nieuwe wegen en erven, ook nieuwe groenstructuren bij gekomen. De groenstructuren op de kaart kenmerken we als historisch en dichtten we daarbij een historische waarde toe. Het kan voor de gemeente een reden zijn deze extra te beschermen. Verdwenen groen staat niet op de kaart.

Omdat vooral in de naoorlogse periode veel groen is geslecht, worden lanen, bomenrijen en bosjes als historisch gekenmerkt als ze staan aangegeven op topografische kaarten tussen 1920 en 1940. Het gaat er daarbij niet om hoe oud de bomen zijn, maar of de structuur voorkwam in- of paste bij het historische landschap. Daarbij doen zich de volgende mogelijkheden voor:

Beoordeling

Vlakkormig opgaand groen (bospercelen, grienden, boomgaarden en populierenopstanden)

Ja Het element staat al op de kaart van omstreeks 1930.

Passend Het element staat niet op de kaart van omstreeks 1930, maar is toch als historisch gekenmerkt omdat het past in de landschappelijke structuur en karakteristiek. Dergelijke elementen waren vaak onderdeel van het agrarisch bedrijf en konden worden gekapt om direct of soms na tientallen jaren later weer opnieuw te worden geplant. De geïnterpreteerde elementen staan op plekken waar ze historisch voorkwamen en vaak zijn ze wel op oudere kaarten dan 1930 te zien of op de kaart van omstreeks 1950. Deze bospercelen of houtsingels kunnen daarom toch als passend in het historische landschap worden beoordeeld.

Nee Het element is als niet-historisch beoordeeld.

In de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel zijn zo'n 2000 structuren als historische of passend beoordeeld. Dat is vooral op landgoederen het geval. Daarbuiten zijn relatief veel groenstructuren verdwenen, vooral singels en wallen op perceelsgrenzen. Vaak hebben deze gebieden een lagere waarde op de waarderingskaart.

Op de veen- en zeekeleiontgunningen en de kamptonggingen met een open fieldkarakter komen geen historische groenstructuren voor. Deze gebieden waren zeer open en zijn dat vaak nog steeds.

Vlakken en lijnen

Het groen kan als lijn op de kaart staan (bomenrijen, lanen) of als vlak (bosjes, bosstroken). In principe is de aanduiding van de topografische kaart aangehouden. Soms geeft die lanen ook wel als strookvormige bosjes aan.

Niet in buitenplaatsen, bebouwde kom en bossen

Het groen is alleen aangegeven in het buitengebied en niet in gebieden die in de landschapsinventarisatie zijn aangeduid als bossen, bebouwde kom of buitenplaatsen. In Scherpenzeel is naast de topkaart gebruik gemaakt van de verkenning lanenstelsel van Stichting in Arcadië. Daarom staan hier ook enkele lanen in buitenplaatsen en in de bebouwde kom op de kaart.

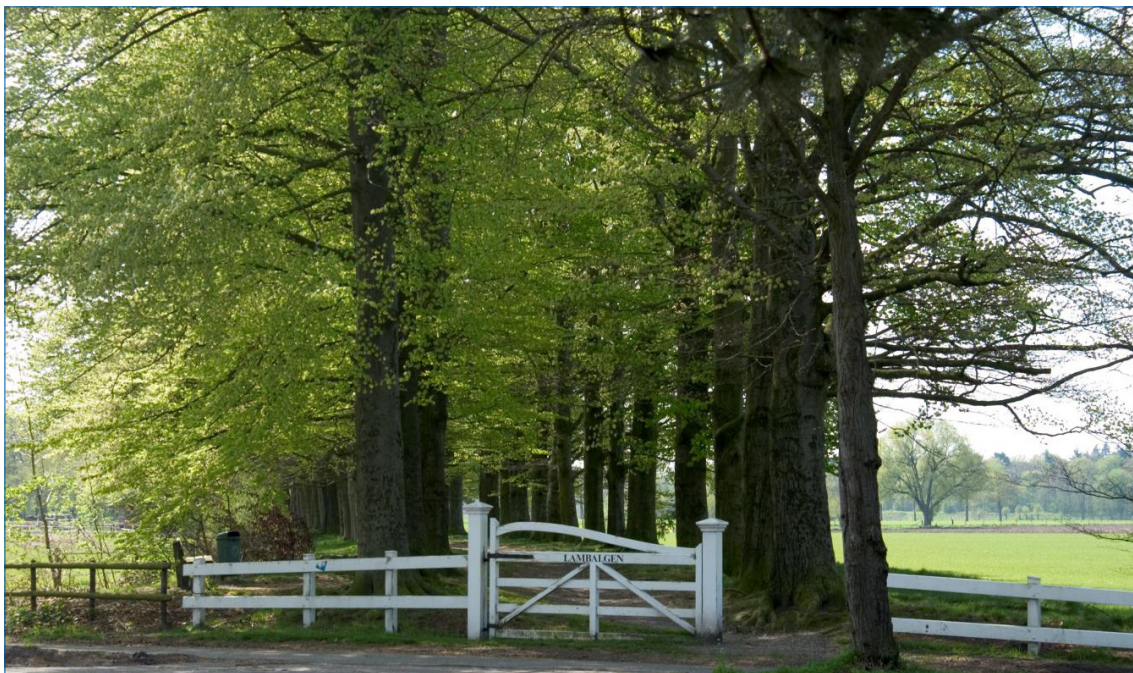
De hoogte van het groen

Hoewel een deel van de groenstructuren is verdwenen, doet een groot deel van het landschap waarschijnlijk groener aan dan omstreeks 1900. De bomen zijn immers veel hoger uitgegroeid dan vroeger. Een groot deel van het groen, zowel in bosjes als in houtwallen, bestond immers uit hakhout, dat dankzij het regelmatige hakken, niet hoog uitgroeide. Ook opgaande bomen in lanen zijn tegenwoordig vaak in de volwassen fase. We kunnen nu genieten, van wat men vroeger heeft aangelegd. Sommige lanen verkeren echter alweer in de aftakelende fase.

De trapeziumvormige lanenstructuur van Scherpenzeel

In Scherpenzeel doet zich een bijzonder fenomeen voor. Er ligt een historisch lanenstelsel dat buiten de bebouwde kom nog zichtbaar is als lanenstelsel en de structuur bepaalt van het landschap met jonge bossen en kamptonginningen ten noorden van de N224 (figuur 5.19). In de bebouwde kom is deze structuur nog goed herkenbaar in het stratenpatroon, maar is er nauwelijks meer sprake van lanen.

Stichting in Arcadië, die deze lanen nader onderzocht, vermoedt dat ze zijn aangelegd onder Sophia Charlotte, rijksgravin von Wartensleben (1702-1771; vrouwe van Scherpenzeel 1721-1771), die dat combineerde met aanpassingen aan Huis Scherpenzeel (dat de zuidoostelijke hoekpunt van de trapezium vormt) en de buitenplaats Scherpenzeel. De geometrische vorm is volgens de stichting te zien als een 'formele' tegenhanger van de zuidelijke lanen in landschapstijl tussen huis Scherpenzeel en de beek. Hoewel de lanen door verscheidenheid aan leeftijd en soort van de bomen, incompleet zijn, is deze structuur als zeer bijzonder te beschouwen. Het biedt mogelijkheden de bebouwde kom van Scherpenzeel (nu zo hard door de N224 van het noorden afgesneden), visueel weer sterker te verbinden met het buitengebied.

Figuur 5.19a. Kenmerkend voor het Scherpenzeelse landgoederenlandschap zijn de zeer fraaie lanen, vaak langs een smal wandelpad. Van een afstand gezien geven lanen een monumentaal karakter aan het landschap (foto Bram van de Biezen, Nunspeet).

Figuur 5.19b. Een zicht in een laan. De laan ligt ten zuiden van de Stationsweg (foto Overland SC 066).

Enkele voorbeelden van groenstructuren

De aard van de groenstructuren (boomsoort, vroegere functie, hoogte, dichtheid, walkarakter, monumentaliteit) kan enorm verschillen. De inventarisatie was er niet op gericht hier onderscheid in te maken. In het onderstaande enkele voorbeelden die een indruk geven van de grote variatie in groenstructuren (figuren 5.19 tot en met 5.23).

Figuur 5.20. Bomenrijen maken structuur in het landschap zichtbaar, zoals hier op een oude perceelsgrens met een lage wal bij Breeschoten. De bomenrij is vanwege de breedte van de boomkronen op de topografische kaart als bosstrook opgenomen, en staat daarom als een vlak (als bosje) en niet als lijn op de kaart (foto Overland Scherpenzeel (2010) 156).

De betekenis van niet-historische groenstructuren; ongewenste groenstructuren

Wanneer een groenstructuur als niet historisch is gekenmerkt, betekent dat niet dat deze groenstructuur ongewenst is. In de meeste gevallen leveren ook deze structuren een bijdrage aan de groene aankleding van het landschap.

In enkele gevallen is het mogelijk dat niet-historische groenstructuren (gezien vanuit het historische landschap) minder gewenst zijn. Het betreft bijvoorbeeld de gebieden waar vanouds geen opgaand groen voorkwam: de veen- en zeekeleontginningen, de ontginningen van de onbedijkte Zuiderzeekust en de kampontginningen met open-fieldkarakter. Ook bosjes, singels en bomenrijen die de lengterichting van bijvoorbeeld breken onzichtbaar maken kunnen minder gewenst zijn. Het is echter mogelijk dat dit groen tegenwoordig een belangrijke functie vervult, zoals het maskeren van niet-passende bebouwing. Het is daarom niet mogelijk algemene uitspraken te doen over de (on)wenselijkheid van niet-historisch groen.

Figuur 5.21. Deze lanen vormden al in de 18e eeuw de verbinding tussen Huis Scherpenzeel en de Lunterse Beek. De bochtige paden zijn typerend voor de Engelse landschapsstijl, maar hebben hun oorsprong waarschijnlijk in de kromme lijnen van het kampenlandschap (foto Overland SC 074).

5.2.6 Verkaveling

Verspreid over de gemeente Scherpenzeel zijn nog de nodige relictten van historische verkaveling te herkennen. Dat geldt zelfs voor de bebouwde kom; zo heeft men bij de aanleg van het bedrijventerrein aan de westkant van de gemeente ('t Zwarte Land) de historische verkaveling deels gebruikt voor de nieuwe structuur van het gebied.

5.2.7 Delfstoffenwinning

In de gemeente Scherpenzeel hebben we geen relictten in relatie tot het thema 'delfstoffenwinning' gekarteerd.

5.2.8 Reliëf

Een omvangrijke hoeveelheid landschapselementen werd onder de categorie 'reliëf' samengevat. Het gaat voornamelijk om aarden wallen en bossen met rabatstructuren in het centrale en (noord) oostelijke deel van de gemeente Scherpenzeel.

De aarden wallen konden voor allerlei doeleinden zijn aangelegd. De belangrijkste toepassing was het weren van vee en wild van de akkers, waar de voor boeren kostbare gewassen groeiden. Soms werd zo'n aarden wal gecombineerd met een ondoordringbare haag van vlechtwerk en een greppel aan de buitenzijde. Eenzelfde doel had een aarden wal rond jonge bosaanplant.

Figuur 5.22. De rechte laan Oud Willaer vormt de westelijke rand van de trapeziumvorm en een lijn die doorloopt tot de Dorpsstraat (foto Overland SC 034).

RAAP-RAPPORT 3103

... van omwalde akkers naar eindeloze weiden ...

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel

Figuur 5.23. Een oude dwarsverbinding in de trapeziumstructuur, een laan bestaande uit sparren (foto Overland SC035).

Rabatbossen werden aangelegd om terreindelen te construeren die boven de grondwaterstand uitkwamen. Daartoe werden greppels gegraven, doorgaans parallel, waarbij met de vrijgekomen grond de tussenliggende terreindelen werden opgehoogd. Een concentratie aan rabatbossen vinden we ten noorden van Oud Willaer, rondom de oude schietbaan (figuur 5.24).

Figuur 5.24. Als 'streepjescodes' tekenen de rabatbossen zich op hoogtebeelden van het AHN2 af.

5.2.9 Bestuur

In de laag 'bestuur' hebben we de historische grenscorrecties van Nijkerk en Scherpenzeel opgenomen. Scherpenzeel heeft één belangrijke grenscorrectie ondergaan. Per 1 januari 1960 en door een wet van 19 maart 1959¹⁰⁷ werd een gebied van de gemeenten Renswoude en Woudenberg aan de gemeente Scherpenzeel overgedragen. Daar veranderde ook de grens tussen de provincies Gelderland en Utrecht. De nieuwe grens werd langs het Valleikanaal en de Lunterse Beek gelegd. De oude grens liep langs de Stationsweg en Vlieterweg, en dwars door het park van Huis Scherpenzeel, en had een geschiedenis van problematiek.¹⁰⁸ Ter compensatie kreeg Renswoude drie gebieden aan de oostzijde van de toenmalige gemeente Scherpenzeel.

Een samenvoeging van Woudenberg, Renswoude en Scherpenzeel ging enkele jaren geleden niet door vanwege onvoldoende draagvlak in Renswoude.¹⁰⁹

Opgenomen zijn ook de gemeentehuizen van Scherpenzeel. Scherpenzeel heeft een aantal gemeentehuizen gekend, te weten een woonhuis aan de Dorpsstraat (1886-1929), een nieuw gemeentehuis aan diezelfde straat (1930-1940), een periode van onderdak in Huis Scherpenzeel (1940-1941), een nieuw gebouwd gemeentehuis naast de plek van het vooroorlogse (1941-1983), opnieuw Huis Scherpenzeel (1983-2003) en een kantoorpand aan de Stationsweg (2003-heden).¹¹⁰ Alle gemeentehuizen zijn gelokaliseerd en op kaart gezet (figuur 5.25a en b).

¹⁰⁷ Van den Berg, 2010

¹⁰⁸ Van den Berg, 2010

¹⁰⁹ <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2011/04/21/gemeentelijke-herindelingen-in-utrecht-gelderland-noord-holland-en-limburg>

¹¹⁰ De Roos & De Roos, 1995

Figuur 5.25a. Het oude gemeentehuis van Scherpenzeel (1930-1940) (foto Bram van de Biezen, Nunspeet).

Figuur 5.25b. In 1941 verrees in Scherpenzeel een nieuw gemeentehuis in Delftse-Schoolstijl (bron: oudscherpenzeel.nl).

5.2.10 Religie en funerair erfgoed

De categorie 'religie en funerair erfgoed' bevat in de eerste plaats de kerkhoven en begraafplaatsen in de gemeente. Kerken zijn waar relevant opgenomen in de lagen met historische nederzettingenlocaties en beschermde monumenten.

In Scherpenzeel gaat het in de eerste plaats om het oude kerkhof rond de kerk aan de Dorpsstraat, de algemene begraafplaats aan de Glashorst en de algemene begraafplaats 'Lambalgen' aan de Nieuwstraat. De twee algemene begraafplaatsen, aangelegd nadat het begraven rond de oude dorpskerken van overheidswege per 1 januari 1829 verboden was, bestaan nog altijd. Van de algemene begraafplaats 'Lambalgen', die vóór 1960 aan de gemeente Woudenberg behoorde, zijn het oude gedeelte en het baarhuisje beschermd als gemeentelijk monument (figuur 5.26).

5.2.11 Maatschappij

Onder deze categorie hebben we geen relictten in Scherpenzeel gekarteerd.

5.2.12 Recreatie en toerisme

In Scherpenzeel bevond zich in een verbrede arm van de Lunterse Beek vanaf omstreeks 1920 een zwembad, 't Schut. In 1959 werd in Scherpenzeel een openluchtbad geopend ten zuiden van de boerderij Oud Willaer; vanwege de geringe ouderdom hebben we dit bad niet op de kaart gezet.¹¹¹

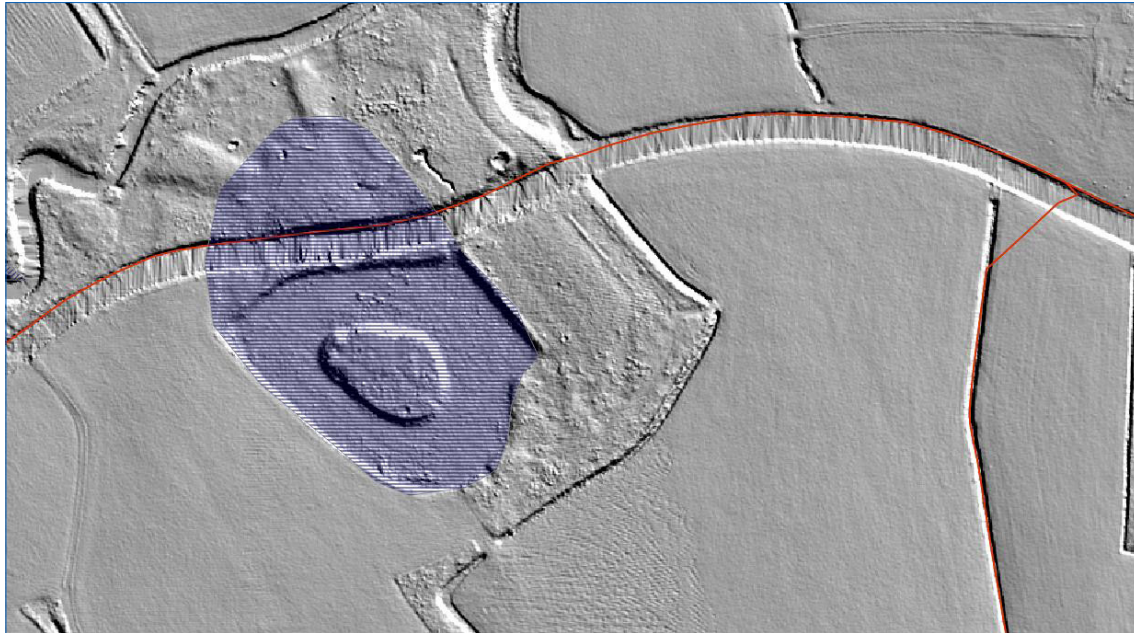
¹¹¹ <http://oudscherpenzeel.nl/wp-content/uploads/terugblik/Zwembad.pdf>

Figuur 5.26. Het oude gedeelte van de begraafplaats Lambalgen en het baarhuisje zijn beschermd als gemeentelijk monument (bron: Mapio.net).

Heel nabij de verbrede arm van de Lunterse Beek lag de ijsbaan, die in het reliëf nog heel herkenbaar is en bij de kanalisatie van de beek werd doorsneden (figuur 5.27). Het gedeelte aan de Scherpenzeelse zijde bevindt zich nu in een bosje. De ijsbaan werd vóór 1930 aangelegd, en verviel na de Tweede Wereldoorlog. Omstreeks 1967 werd het restant van de baan, die doorsneden werd door de nieuwe loop van de Lunterse Beek, hersteld. Deze herstelde baan lag overigens niet op Scherpenzeels, maar op Woudenberg's grondgebied, want de gemeentegrens was op de nieuwe beekloop gelegd. Het resterende Scherpenzeelse deel werd dus niet in de revitalisering betrokken. Het wel herstelde deel moest overigens ook na korte tijd uit gebruik worden genomen omdat het water tussen de begroeiing slecht bevroor.¹¹²

¹¹² <http://oudscherpenzeel.nl/digitaal-archief/terugblik/terugblik-op-de-natuurijsbaan/>

Figuur 5.27. Met een blauwe arcering zijn de contouren van de vroegere ijsbaan weergegeven. De rode lijn is de huidige gemeentegrens op de noordoever van de beek.

5.2.13 Oorlog en defensie

Middeleeuwen (500-1500)

Uit de Middeleeuwen kennen we uit de Vallei een aantal plekken die al in die periode een militaire of civiel-defensieve betekenis droegen. In Scherpenzeel was uiteraard Huis Scherpenzeel belangrijk in de regelmatige twisten tussen Gelre en Utrecht. In het huidige gebouw gaat de laat 13e of 14e-eeuwse woontoren nog schuil.¹¹³ Het huis is als historische nederzittingslocatie en als rijksmonument op de kaart opgenomen (figuur 5.28).

Grebbelinie (1629-1815)

Over een linie door de Gelderse Vallei werd al tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) geopperd vanuit de Staten van Utrecht. Een verzoek van de inwoners van het Sticht aan hun collega's in Holland werd afgewezen omdat die al met de Hollandse Waterlinie bezig waren. Deze Oude Hollandse Waterlinie liep nog niet om de stad Utrecht, waardoor Utrecht als het ware buiten de 'Vesting Holland' lag en op die manier bloot werd gesteld aan de Spaanse troepen, die zich in deze periode – 1629 – op de Veluwe ophielden. Uiteindelijk legden Utrechtse boeren enkele schansen aan. De zuidelijke Vallei werd onder water gezet, en een eerste Grebbelinie was geboren. Deze linie hield echter maar kort stand. Na het vertrek van de Spanjaarden raakte de linie in vergetelheid.¹¹⁴

¹¹³ Jas e.a., 2013: 446

¹¹⁴ Rietberg, 2004: 9-11

Figuur 5.28. De kern van Huis Scherpenzeel is nog middeleeuws. Afgebeeld zijn huis en dorp in 1749 (bron: digitale collectie Rijksmuseum, Amsterdam).

Figuur 5.29. De Lambalgerkeerkade, nu rijksmonument, is één van de dwarskaden en de enige in de gemeente Scherpenzeel (bron: allevestigsteden.nl).

In het Rampjaar, 1672, kwam de defensie aan de oostzijde van Utrecht opnieuw in de belangstelling te staan. Het aanpakken van de Oude Hollandse Waterlinie kreeg echter de voorkeur. In 1673 verdwenen de Fransen weer.¹¹⁵

De militair gunstige ligging van de Grebbelinie kwam daarna weer in de belangstelling te staan. De linie kon helpen tijd te winnen voor het gereed maken van de Hollandse Waterlinie, terwijl een oostelijker gelegen linie langs de IJssel landschappelijk minder gunstig was. De mogelijkheden tot inundatie boden bovendien extra voordelen. Technisch waren er echter nog de nodige hoofdbrekens: hoe kon men het waterpeil in de Rijn hoog genoeg krijgen en hoe voorkwam men dat het water direct van hoger gelegen delen wegstroomde?¹¹⁶

In 1701 werd door vestingbouwer Menno van Coehoorn en landmeters Gerard Passevant en Bernard de Roij een plan gepresenteerd. Het idee was om het gebied te compartimenteren door middel van dwarskaden, waardoor het water op de verschillende 'terrassen' kon blijven staan (figuur 5.29). Ook de Staten van Utrecht brachten eenzelfde idee. In 1741 werd nog eens verslag uitgebracht door de zoon van De Roij, die samen met zijn vader de Vallei inspecteerde.¹¹⁷

Oorlogsdreiging in de laatste maanden van 1744, toen Franse legers door de Zuidelijke Nederlanden trokken, zorgde voor een versnelling in de aanleg. Het Hoornwerk voor de Grebbeberg werd aangelegd, evenals in 1745-1746 de liniedijk en 5 dwarskaden tussen De Groep en Amersfoort. De Grebbesluis werd aangepast voor inundaties, en ook de zeesluis bij Spakenburg werd hiervoor geschikt gemaakt. Ook werd de oudere Slaperdijk ingepast als dwarsdijk, en bij de Roode Haan verrees een redoute.¹¹⁸

In de jaren 1785-1786 vond een verdere ontwikkeling van de linie plaats. Het betrof voornamelijk een versteviging van zwakke plekken. Bij de Grebbeberg kwamen drie bastions, een Rijnbatterij en een Bergbatterij. Bij de Emminkhuizerberg werd het Fort aan de Buursteeg aangelegd, en bij de Schalm kwam een redoute ter bescherming van een sluis. Bij de sluis in de Lunterse Beek werden een redoute en een lunet aangelegd, en bij Spakenburg verrees ook enkele versterkingen. Dit alles gebeurde in een periode van grote verdeeldheid ten aanzien van de buitenlandse militaire ontwikkelingen.¹¹⁹

In aanloop naar de Franse inval werden in 1792 wijzigingen aangebracht op de plekken waar dwarskaden op de liniedijk aansloten. Een eerste inundatiepoging in 1793 mislukte, maar in 1794 kwam het wel van de grond. Ook geschut werd geplaatst. Een tekort aan manschappen was een groter probleem. Uiteindelijk viel de Grebbelinie zonder een schot door het intreden van de vorst.¹²⁰

¹¹⁵ Rietberg, 2004: 11-13

¹¹⁶ Rietberg, 2004: 13-14

¹¹⁷ Rietberg, 2004: 14-15

¹¹⁸ Rietberg, 2004: 15

¹¹⁹ Rietberg, 2004: 15-16

¹²⁰ Rietberg, 2004: 18-20

De Fransen hadden belangstelling voor de Grebbelinie vanwege de gevaren van een Pruisische inval. Op de keerkaden werden vooruitgeschoven voorposten aangebracht, en de Groeperkade werd verlengd tot Daatselaar. Daar werd bovendien een nieuw fort aangelegd. Bij de Juffersluis werd de Linie van Juffrouwwijk aangelegd, en bij Amersfoort ontstonden het Werk aan de Glashut en het Werk bij Krachtwijk. In de Neder-Betuwe werd de linie in zuidelijke richting doorgetrokken. Inzet van de linie in 1806 bleek onmogelijk door een laag waterpeil. Nadat de Fransen vertrokken waren bleef de linie lange tijd ongebruikt.¹²¹

Lange 19e eeuw (1815-1914)

Relevant is verder de schietbaan van Scherpenzeel, die in het reliëf nog bewaard is gebleven.

De schietbaan dateert uit 1901 en bevindt zich tussen de wegen Oud Willaer en Renessersteeg. De schietbaan is aangelegd door de lokale weerbaarheidsvereniging.¹²² In de directe nabijheid ligt nog de vermoedelijke kogelvanger van de oude schietbaan uit 1866. Voor meer informatie, zie § 4.1.9.

De aanleg van de schietbaan in Scherpenzeel volgde op een roerige periode in Europa. In zijn troonrede van 17 september 1866 riep koning Willem III op tot de oprichting van weerbaarheidsverenigingen. In Scherpenzeel bestond, volgens op wetten uit 1815 en 1827, al een (rustende) schutterij. In 1840 bestond die uit 22 personen. De weerbaarheidsvereniging van Scherpenzeel werd op 3 december 1866 opgericht. Op de toenmalige heide van Oud Willaer werd geoefend. Een veldnaam als Oude Kogelvanger herinnert nog aan deze periode. We herkennen nog de contouren van de oude schietbaan en een drietal kogelvangers (figuur 5.30).

Figuur 5.30. Het historische 'Bonneblaadje' uit omstreeks 1900 geeft de oude kogelvangers nog fraai weer als beplante heuveltjes in het open heideveld.

¹²¹ Rietberg, 2004: 20-21

¹²² Een uitgebreide geschiedenis van deze schietbaan is te vinden op de website van de historische vereniging van Scherpenzeel: <http://oudscherpenzeel.nl/wp-content/uploads/grebbelinie/de%20oude%20schietbaan.pdf>.

Na 1871, toen de Frans-Duitse oorlog was afgelopen, werd de vereniging ontbonden. Pas op 22 mei 1900 werd er een nieuwe weerbaarheids- en schietvereniging in Scherpenzeel opgericht. De huidige schietbaan werd ten behoeve van deze vereniging aangelegd.¹²³

Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

Grebbelinie (1936-1940)

Meer dan een eeuw was de belangstelling voor de Grebbelinie wisselend. Zo werden in de vroege 19e eeuw bijvoorbeeld de sluizen nog vernieuwd. Ook werd de Grebbelinie in 1874 in het nationale vestingstelsel opgenomen. Het zou een voorpost voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie worden. Bij ruimtelijke ontwikkelingen bleef er voldoende aandacht voor deze rol van de linie. De spoorlijn Amersfoort-Kesteren werd westelijk van de linie aangelegd. Naarmate de tijd vorderde, nam de interesse in de Grebbelinie echter af. Vóór 1914 werd de linie gedeclasseerd en in 1926 werd een groot deel van de werken als vestingwerk opgeheven.¹²⁴

Vanaf 1936 werden binnen de neutraliteitspolitiek van Nederland nieuwe werken aangelegd die de Grebbelinie toch weer nieuw leven inbliezen. Het ging voornamelijk om kazematten en wachthokjes. De Grebbelinie vormde daarbij, achter de IJssel- en Maaslinie, een tweede lijn, samen met de Betuwstelling, de Maas-Waalstelling en de Peel-Raamstelling. In de Grebbelinie verrezen 271 kazematten. Vanaf augustus 1939 werd ook een houten en aarden versterkingen gewerkt. In februari werd onder de nieuwe leiding van generaal G.H. Winkelman het belang van de Valleistelling zelfs nog opgeschroefd. Zwakke plekken in de linie kregen eenvoudige voorposten met loopgraven en schuilnissen. Prikkelraadversperringen, mijnevelden en een waterhindernis werden aangelegd tussen de frontlijn achter het Valleikanaal en de voorposten. Die waterhindernis betrof of de inundatiegebieden of een antitankgracht waar inundatie niet mogelijk was. Wegen werden afgesloten door middel van aspergeversperringen. Tegen de Lunterse Beek werd Fort Fijma aangelegd, op een plek waar later een ijsbaan zou komen.¹²⁵ Verdere verbeteringen konden vóór mei 1940 niet worden gerealiseerd.¹²⁶

Tijdens de eerste dag van de Duitse inval, 10 mei 1940, werd de Grebbelinie in gereedheid gebracht. Burgers werden geëvacueerd, het schootsveld werd vrijgemaakt door het afbranden van huizen en versperringen werden opgeworpen. De voorposten gingen echter al op 11 mei verloren. Op andere plekken, zoals bij de Grebbeberg, werd beter stand gehouden. Ook bij De Klomp werd een aanval gestuit. Huzaren deden tegenaanvallen, onder meer bij Nijkerk. Op 13 mei werd Scherpenzeel aangevallen. De aanval kwam hier niet door de frontlijn heen. Ook op andere plekken werden successen geboekt. Na een mislukte tegenaanval bij Achterberg trok het Nederlandse leger zich terug achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie.¹²⁷

Pantherstellung (1944-1945)

Na de val van de Grebbelinie werd bruikbaar materiaal door de Duitsers uit de werken gesloopt. Daarna verdween de aandacht ervoor. In 1944 ontstond nieuwe interesse, nu omdat men de linie

¹²³ <http://oudscherpenzeel.nl/wp-content/uploads/grebbelinie/de%20oude%20schietbaan.pdf>

¹²⁴ Rietberg, 2004: 21-22

¹²⁵ Zie verder in Oud-Scherpenzeel, 27^e jaargang, nr. 3, oktober 2015.

¹²⁶ Rietberg, 2004: 25-27

¹²⁷ Rietberg, 2004: 27-28

ter verdediging wilde gebruiken. De organisatie Todt was verantwoordelijk voor de aanleg van de Pantherstellung, die van Nijkerk via Asschat en De Klomp naar Wageningen moest lopen. De linie kwam voor een belangrijk deel overeen met de Grebbelinie. Krijgsgevangenen en burgers moesten de linie aanleggen. Loopgraven, bunkers en inundatiegebied maakten deel uit van de Pantherstellung. Meer dan schermutselingen vonden er echter niet plaats. De Grebbelinie werd in 1951 officieel opgeheven.¹²⁸

Ingezoomd op Scherpenzeel

Kenmerkend voor Scherpenzeel is dat de linedijk, het Valleikanaal en de Groeperkade net buiten de gemeentegrenzen liggen. Dat geldt ook voor de vele kazematten uit de mobilisatieperiode bij de linedijk. Wel lag één van de dwarskaden op Scherpenzeels grondgebied, namelijk de Lambalgerkeerkade (aangewezen als rijksmonument). Een verdwenen gedeelte is enkele jaren geleden weer herkenbaar gemaakt. Daarmee verbonden is het inundatiegebied dat zich over een deel van de huidige bebouwde kom uitstrekte. Relevant zijn verder de voorposten in het oostelijk deel van de kern Scherpenzeel, waar in mei 1940 verzet werd geboden.¹²⁹ Ook zijn de aanwezige oorlogsmonumenten en wederopbouwboerderijen op kaart weergegeven.¹³⁰

5.2.14 Landgoederen en buitenplaatsen

Allereerst staan de buitenplaatsen als landschap op de kaart (zie § 3.3.3).

In de parkaanleg rond Huis Scherpenzeel is daarnaast een aantal specifieke fenomenen in kaart gebracht die het 'interne motief' van dit landgoed weergeven. Het betreft een aantal zichtassen en enkele verhogingen of uitzichtpunten, die onderdeel vormen van het ruimtelijk ontwerp van de buitenplaats. De lange zichtassen lopen vanuit het huis in westelijke, oostelijke en zuidelijke richting. Belangrijk voor de structuur is ook de plaats van de koepel aan de beek, van waaruit een zichtas in zuidoostelijke richting loopt. Nabij het huis is een uitzichtpunt gemaakt.

Voor meer informatie over de tuin- en parkontwikkeling verwijzen we naar Stichting in Arcadië (2013) en Welle (2015), waarin de opeenvolgende fasen in de structuur van het landgoed nader zijn geanalyseerd en geduid. Voor de zichtlijnen is van belang dat we hierbij alleen de zichtlijnen uit de huidige situatie hebben aangegeven, te weten zichtlijnen vanuit het huis naar westen en oosten, naar het zuiden en zuidoosten, twee zichtlijnen vanuit de oostelijke woonwijk het park in en een zichtlijn over de beek in zuidoostelijke richting.

Daarnaast verwachten we, dat uit nader onderzoek ook meer gegevens over de fenomenen in het landschap die met landgoederen en buitenplaatsen te maken hebben, naar voren zullen komen. Intrigerend is bijvoorbeeld de veldnaam Eendekooi onder Groot Schaik, een fenomeen dat we vanaf de 17e eeuw wel in meer Gelderse zandgebieden aantreffen, zoals een tweetal eendenkooien in de Achterhoekse gemeente Berkelland.¹³¹ Op het minuutplan uit 1832 is echter al niets meer van een (voormalige) eendenkooi te herkennen.

¹²⁸ Rietberg, 2004: 28-29

¹²⁹ Lagerweij, 2015a

¹³⁰ Lagerweij, 2015b

¹³¹ Keunen e.a., 2016

6 Immaterieel erfgoed

In het kader van de cultuurhistorische waardenkaart is een grote hoeveelheid namen gedigitaliseerd en als database bij het eindproduct gevoegd. Voor Scherpenzeel zijn ze op de kaart verbeeld. Waar we voor de andere elementcategorieën ook inhoudelijk ingaan op hun achtergronden – soms uitvoerig, soms beknopt – doen we dat voor de boerderij- en veldnamen niet. Over die onderwerpen zijn namelijk voor beide gemeenten gespecialiseerde studies verschenen, waarnaar we kunnen verwijzen.

Voor Nijkerk betreft het een dissertatie van dr. W. Hagoort uit 2006, die heel uitvoerig de namen in de polder Arkemheen inventariseerde, lokaliseerde en toelichtte. De polder Arkemheen is daarmee beter dan welk gebied ook in de ruime omgeving van Nijkerk toponymisch in beeld gebracht.¹³² Iets bescheidener, maar niet minder relevant is de veldnamenkaart van Scherpenzeel zoals die is opgenomen in 'Gezicht op Scherpenzeel' uit 1986.¹³³ Ing. J.W. van Marten en prof. dr. J.A. Huisman gaan in enkele hoofdstukken in op de boerderij-, veld- en plaatsnamen van Scherpenzeel. De achtergrond van de opgenomen toponiemen is de gedegen studies na te lezen.

¹³² Hagoort, 2006

¹³³ Groen & Wolleswinkel, 1986

Figuur 7.1. De voormalige tuinmanswoning met garage van het Huis Hoevelaken, beschermd als rijksmonument (bron: Wikimedia Commons).

7 Historische bouwkunst en stedenbouw

7.1 Inleiding

De gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel kennen een groot aantal waardevolle bouwwerken en stedenbouwkundige structuren. We hebben ze op de kenmerkenkaart onderscheiden naar hun aard (bouwkunst of stedenbouw) en waar nodig naar beschermingsniveau. Volledigheidshalve dient vermeld te worden dat de insteek van het project 'cultuurhistorische waardenkaart Nijkerk-Scherpenzeel' vooral cultuurlandschappelijk was, en het onderdeel 'bouwkunst en stedenbouw' dus heel basaal is gehouden en – met name voor stedenbouw – grotendeels ontbreekt. Dat impliceert ook dat er ruimte voor toekomstige aanvullingen is, met name op het vlak van niet-beschermde bouwkunst en van stedenbouw.

7.2 Historische bouwkunst

7.2.1 *Beschermde bouwkunst en stedenbouw*

Inleiding

Onder deze categorie hebben we de rijksmonumenten, rijksbeschermd dorpsgezichten en rijksbeschermd buitenplaatsen geplaatst.

Rijksmonumenten

De rijksmonumenten in de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel zijn door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op verschillende manieren ingedeeld. In totaal gaat het om 110 gebouwde rijksmonumenten in Nijkerk en 12 in Scherpenzeel. Deze telling is gebaseerd op de bijgewerkte databases naar aanleiding van dit project, waarbij sommige meerledige monumenten onder één noemer gevat zijn en andere zijn uitgesplitst, omdat ze betrekking hebben op meerdere adressen (figuren 7.1 en 7.2).

We hanteren in tabel 7.1 de hoofdcategorie, omdat die naar onze mening het beste inzicht geeft in de oorspronkelijke functie. De verschillende indelingen zijn opgenomen in de achterliggende database. De verdeling naar hoofdcategorieën is als volgt:

RAAP-RAPPORT 3103

... van omwalde akkers naar eindeloze weiden ...

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel

hoofdcategorie	aantal rijksmonumenten Nijkerk	aantal rijksmonumenten Scherpenzeel
boerderijen, molens en bedrijfsgebouwen	44	4 *
cultuur, gezondheid en wetenschappen	1	0
handel, kantoor, opslag, transport	3	0
kastelen, landhuizen, parken e.d.	23	3
religieuze gebouwen	2	2
verdedigingswerken, militaire gebouwen	1	1
voorwerpen op pleinen e.d.	3	0
weg- en waterbouwkundige werken	1	0
woningen en woningbouwcomplexen	32	2
totaal	110	12

*Tabel 7.1 Indeling in hoofdcategorieën van de rijksmonumenten in Nijkerk en Scherpenzeel. Noot * = Vlieterweg 11 is voor twee geteld, omdat huis en schuur afzonderlijke monumentnummers hebben.*

Figuur 7.2. 't Hooge Huys in Scherpenzeel (Dorpsstraat 168-170), een woonhuis uit het tweede kwart van de 17e eeuw en beschermd als rijksmonument (bron: Wikimedia Commons).

Gemeentelijke monumenten

Scherpenzeel kent 46 gemeentelijke monumenten, Nijkerk 201 gebouwde gemeentelijke monumenten. Daarnaast beschikt laatstgenoemde gemeente ook over archeologische rijks- en gemeentelijke monumenten, die we echter geen specifieke plaats op de kaart hebben gegeven, omdat daar de gemeentelijke archeologische waarden- en verwachtingskaart beter voor geëigend is (figuren 7.3 en 7.4).

Figuur 7.3. Boerderij Luxool, Luxoolseweg 27 te Nijkerk, is beschermd als gemeentelijk monument (bron: Wikimedia Commons).

Figuur 7.4. Het woonhuis met adres Holevoetplein 289 te Scherpenzeel, beschermd als gemeentelijk monument (bron: Wikimedia Commons).

Beide gemeenten kennen een lange traditie als het gaat om de aanwijzing van gemeentelijke monumenten en gemeentelijke monumentenzorg in zijn algemeenheid. De aanloop naar een eigen monumentenbeleid door Scherpenzeel is in het al vaker aangehaalde boek van waarvan Groen & Wolleswinkel (1986) de inleiding schreven, uitvoerig beschreven door Meta Prins-Schimmel. In dit hoofdstuk komt ook een overzicht van monumentwaardige panden voor, inclusief uitgebreide aandacht voor de toen net 40 jaar oude wederopbouwarchitectuur uit de periode 1940-1942.¹³⁴ J. Vredenberg heeft die oefening in 2004 opnieuw gedaan, nu op basis van een reeds functionerende monumentenlijst.¹³⁵ Ondanks een functionerend monumentenbeleid in Nijkerk ontbreekt een dergelijk toegankelijk en geïllustreerd overzicht voor die gemeente. Wel stelt de gemeente daar de monumentenlijst via haar website beschikbaar.

Rijksbeschermd buitenplaatsen

In de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel bevinden zich in totaal 4 rijksbeschermd buitenplaatsen, te weten Hoevelaken (ingeschreven als rijksbeschermd buitenplaats op 29 augustus 2005), Scherpenzeel (27 juni 2005), De Berencamp (23 mei 2005) en Salentein (5 juli 2005). De laatste twee liggen naast elkaar, aan weerszijden van de N798, en vormen landschappelijk één geheel. In deze studie worden ze dan ook vaak onder één noemer behandeld (figuren 7.5 en 7.6).

Figuur 7.5. Huis Salentein op het gelijknamige landgoed in de gemeente Nijkerk (bron: Wikimedia Commons).

¹³⁴ Prins-Schimmel, 1986

¹³⁵ Vredenberg, 2004

Figuur 7.6. Huis Scherpenzeel, de kern van het gelijknamige landgoed (foto W. Algra, gemeente Scherpenzeel).

7.2.2 Overige bouwkunst

MIP

Alleen voor de gemeente Nijkerk hebben we de nog aanwezige MIP-objecten opgenomen. Het betreft in totaal een kleine 300 objecten, waaruit de reeds verdwenen objecten zijn verwijderd (figuur 7.7). Een deel ervan is tevens als rijks- of gemeentelijk monument beschermd.

Overige beeldbepalende bebouwing

De gemeente Scherpenzeel heeft aangegeven geen belang te hechten aan het opnemen van de MIP-inventarisatie, die om die reden dus ook niet op kaart is gezet. In plaats daarvan hebben we een afzonderlijke database van enkele beeldbepalende gebouwen opgenomen, waaronder ook wederopbouwboerderijen in Scherpenzeel vallen, maar tevens bijvoorbeeld een houten recreatiewoning op Breeschoten 2 (figuur 7.8). Deze zou op een wereldtentoonstelling gestaan hebben, mogelijk die van 1919.¹³⁶

7.3 Stedenbouw

7.3.1 Historische nederzittingslocaties (1832)

Op basis van het kadastraal minuutplan uit 1832 hebben we die locaties op kaart gezet, waarvan bekend is dat daar in 1832 bebouwing aanwezig was. Deze laag geeft daarmee informatie over het historisch bebouwingspatroon van kernen en buitengebied. Voor de kern van Nijkerk hebben we deze informatie, vanwege de dichte bebouwingsstructuur, als vlakken weergegeven. Deze laag biedt, wanneer op die locatie nu nog bebouwing staat, ook informatie over een eventuele bouwhistorische verwachting en is voor toekomstige actualisatie van de archeologische waarden- en verwachtingskaart ook relevant als bekende historische bewoningslocatie (figuren 7.9 en 7.10).

¹³⁶ Schriftelijke mededeling klankbordgroep gemeente Scherpenzeel.

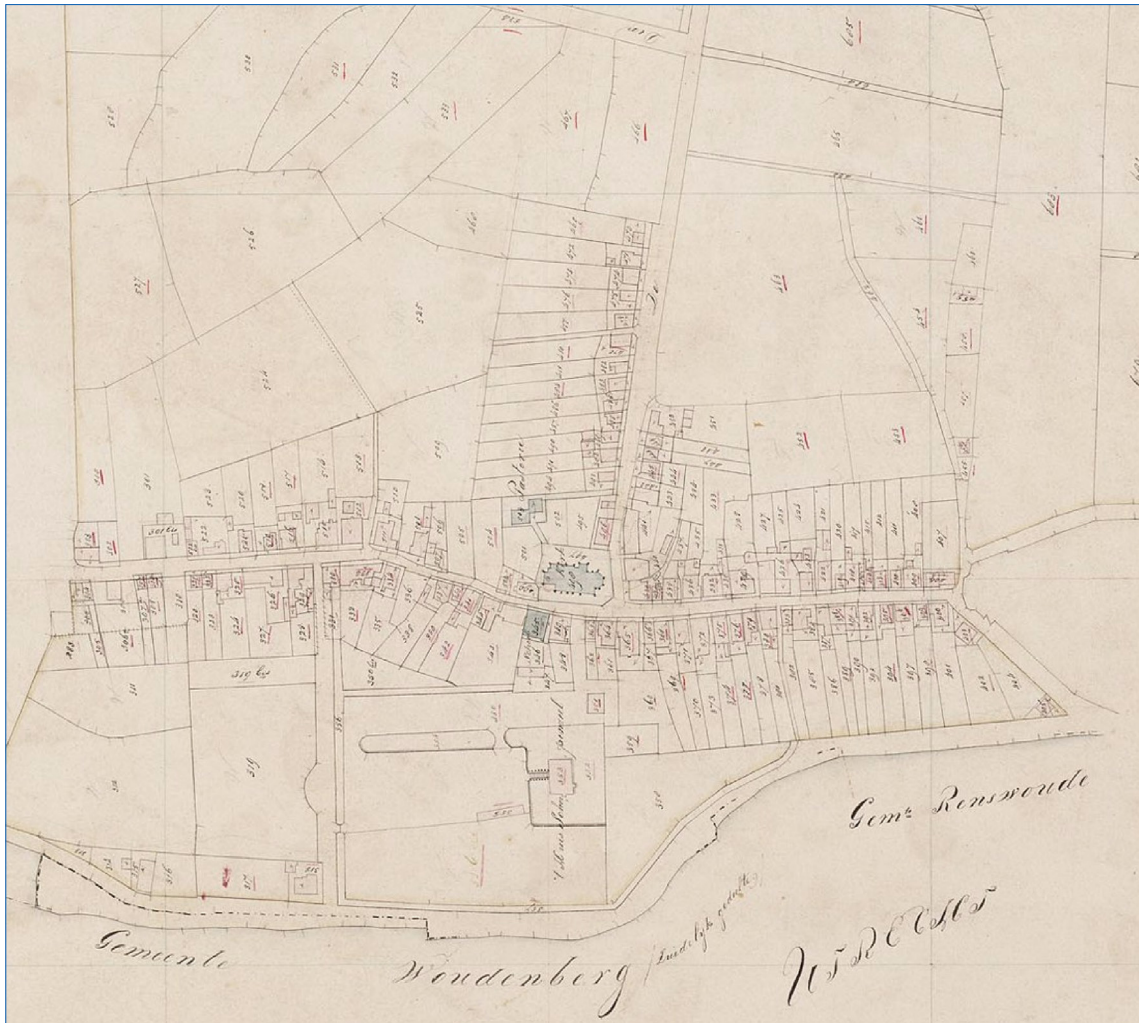

Figuur 7.7. De boerderij op Amersfoortseweg 86 in Nijkerkerveen is in het kader van het MIP geïnventariseerd, maar heeft nooit een beschermde status gekregen (bron: Google Streetview).

Figuur 7.8. De houten recreatiewoning op Breeschoten 2 (bron: familiearchief R. Feber, Scherpenzeel).

155

Figuur 7.10. Historische nederzittingslocaties in de kern van Scherpenzeel, volgens het kadastraal minuutplan dat kort vóór de inwerkingtreding van het kadaster op 1 oktober 1832 werd gekarteerd.

Wederopbouw kern Scherpenzeel

De kern van Scherpenzeel neemt binnen het totale onderzoeksgebied een bijzondere plek in. Scherpenzeel was één van de plaatsen in en rond de Gelderse Vallei, zoals ook Rhenen en Wageningen, die in de meidagen van 1940 door oorlogshandelingen zwaar beschadigd werd. Nog in de eerste oorlogsjaren heeft men besloten een wederopbouwplan op te stellen, uitgaande van nieuwe bebouwing met een infrastructuur die weliswaar teruggrijpt op de oude structuur van lintbebouwing, maar ook enkele nieuwe onderdelen bevat (figuur 7.11). Het gaat hier om enkele pleinvormige open ruimten, die onder de categorie 'infrastructuur' op kaart zijn gezet: Plein 1940 en het Holvevloetplein. Als architectuurstijl werd met een traditionalistische insteek gekozen voor de Delftse Schoolstijl, waardoor Scherpenzeel nog altijd een identiteit bezit die zich kenmerkt door een coherente bebouwing in Delftse Schoolstijl.

Figuur 7.11. In april 1941 werd aan de wederopbouw van Scherpenzeel hard gewerkt (bron: ANP Historisch Archief).

7.3.2 Bebouwingslocaties (1832-1950)

In principe gaan we op de kaart uit van cultuurhistorisch relevante zaken die nu nog steeds bestaan. De bovengenoemde laag van historische nederzittingslocaties op basis van een ijkmoment in 1832 biedt echter ook informatie over verdwenen bebouwingslocaties, al is de uitsplitsing bestaand/verdwenen in die database niet gemaakt. Om bepaalde karakteristieke gebouwen die na 1832 werden gebouwd, het landschap een tijdje domineerden en vervolgens gesloopt werden, niet buiten de boot te laten vallen, hebben we ook een laag voor de periode 1832-1950 opgenomen. Hierin zijn in de eerste plaats molens opgenomen die inmiddels om welke reden dan ook niet meer bestaan. Ook schaapskooien en enkele kerken bevinden zich in deze laag (figuren 7.12 en 7.13). Deze laag is in vergelijking met de laag uit 1832 echter niet compleet!

7.3.3 Invloedszones

Onder deze wat diffuse categorie hebben we zones opgenomen die een ruimtebeslag vormen vanuit een specifiek object. Concreet gaat het daarbij om de molenbiotopen van windmolens. De molenbiotopen op de kaart zijn cirkels met een straal van 400 meter rond nog functionerende windmolens. Deze straal is echter niet zo absoluut als – ter signalering – afgebeeld. De werkelijke invloedssfeer kan op basis van een formule berekend worden. Deze formule met een toelichting is te vinden op www.molenbiotoop.nl. In de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel gaat het alleen om de nog maalvaardige molen De Hoop te Appel (figuur 7.14).

Figuur 7.12. De Oostermolen in Nijkerk in oude glorie, voor deze in 1920 afbrandde. In 2008 werden de laatste resten van de molen afgebroken, maar niet zonder een forse lokale discussie (bron: www.cultureelerfgoed.nl).

Figuur 7.13. De vroegere kerk van de Gereformeerde Gemeente aan de Prinsenlaan 1 in Scherpenzeel, ook bekend als 'Roestkerkje' naar een prominente ouderling, en in 1986 afgebroken (bron: www.reliwiki.nl).

Figuur 7.14. Korenmolen De Hoop, een stellingmolen die nog maalvaardig is en waar dus met een molenbiotoop rekening gehouden dient te worden om de maalvaardigheid te behouden (bron: Wikimedia Commons).

8 Adviezen

8.1 Inleiding

Bij dit rapport zijn twee kaartbijlagen (kenmerken, waardering) voor elk van de gemeenten gevoegd die samen de cultuurhistorische waardenkaart vormen. De gemeenten staan nu voor nadere afwegingen hoe zij deze cultuurhistorische waardenkaart gaan integreren in het gemeentelijk beleid.

Tegenwoordig is de zorg voor cultureel erfgoed in de wet verankerd. Bestemmingsplannen en feitelijk ook de structuurvisie zijn, onder invloed van de beleidslijn Modernisering Monumentenzorg en de daaropvolgende wetswijziging, sinds 1 januari 2012 de belangrijkste instrumenten voor het borgen van cultuurhistorische waarden geworden. Op basis van kennis, voortgekomen uit onderzoek, dient een gemeente een nadere afweging te maken over wat zij hiermee wil doen in haar bestemmingsplannen. Er is in de wet niets opgenomen over de uitkomst van die afweging; daar is de gemeente binnen bepaalde kaders vrij in.

Om cultuurhistorische waarden te borgen is allereerst een gedegen afstemming noodzakelijk met andere gemeentelijke beleidsterreinen. Cultuurhistorie is zo verweven met allerlei andere aspecten in de ruimte om ons heen dat in veel gevallen cultuurhistorisch beleid zonder affiniteit met andere beleidsterreinen weinig zin heeft. Het zal dus verweven moeten worden, met name in beleid op het vlak van de ruimtelijke ordening. Cultuurhistorie komt in de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel al in een aantal vormen in het beleid terug. Er is dus zeker geen sprake van een volledig nieuw beleidsterrein en dit advies kan dan ook alleen leiden tot een verdere verdieping van de borging van cultuurhistorische waarden.

In dit hoofdstuk geven we een beknopt advies hoe met cultuurhistorische waarden kan worden omgegaan. Dit betreft echter slechts een advies en het is op hoofdlijnen. Politieke ambitiebepaling en vertaling naar een beleidsnota zijn volgende stappen.

8.2 Algemene aanbevelingen voor ontwerp en inrichting

8.2.1 Behoud of versterk contrasten in het landschap

Elk landschapstype heeft zijn specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. Specifieke vormen van veenontginningen worden gekenmerkt door hun openheid, beekdalen in een aantal gevallen door hun opgaand groen. In de moderne agrarische bedrijfsvoering zijn deze contrasten soms vervaagd en zijn de grenzen tussen de historische landschapstypen onduidelijk geworden. Stimuleren van specifieke ingrepen, zoals het aanplanten van inheems groen in de vorm van singels waar dat eigen is aan het landschap, is een manier van het geven van positieve stimulansen aan het landschap. Op eenzelfde manier geldt dat voor de versterking van historisch-ruimtelijke eenheden in de bebouwde kom.

8.2.2 Benut cultuurhistorische waarden bij ontwikkelingen

Nieuwe ruimtelijke projecten worden veel aantrekkelijker wanneer er kenmerken van het plaatselijke landschap of de stedenbouw worden gebruikt dan wanneer het wordt ingericht als 'neutraal' project dat feitelijk overal in Nederland te vinden is. Let op de karakterisering van de omliggende landschapstypen en stedenbouwkundige eenheden. Maak gebruik van (het verloop van) wal- en houtsingelstructuren, bestaande wegenstructuren, etc. Nieuwe ontwikkelingen kunnen op die manier beter worden ingepast in hun (kwetsbare) omgeving, zonder afbreuk te doen aan eigenheden van deze tijd die eraan kunnen worden toegevoegd.

8.2.3 Breng cultuurhistorie in een vroeg stadium in bij planprocessen

Cultuurhistorie kan een discipline zijn om de kwaliteit en identiteit van een gebied bij gebiedsontwikkeling te versterken. Niet alleen voor de intrinsieke cultuurhistorische kwaliteiten is een vroege inbreng van cultuurhistorici waardevol, maar ook voor de toeristische en zelfs economische potenties. Het is raadzaam een cultuurhistoricus met affiniteit voor planvorming vanaf een vroeg moment mee te laten lopen in het verdere planningsproces. Aan een cultuurhistoricus kan bijvoorbeeld gevraagd worden om voorafgaand aan de specifieke invulling van een ruimtelijk voornemen (woningbouw, landinrichtingsprojecten) een document met een verdieping van de inventarisatie met daarbij 'handreikingen voor ontwerp en inrichting' op te stellen. Hiervan kan de landschapsarchitect of stedenbouwkundige vervolgens dankbaar gebruik maken en op deze manier kan de ontwerpende partij 'bouwen' met zorgvuldige aandacht voor cultuurhistorie en landschap. Een dergelijk document is tevens nuttig bij het opstellen van randvoorwaarden van ruimtelijke ingrepen in structuurvisies. Hiermee kan de gemeente vooraf eisen stellen aan een commerciële partij die een plan wil gaan ontwikkelen.

8.2.4 Dynamiek van de cultuurhistorische bron

De cultuurhistorische waardenkaart is bedoeld als dynamisch product. De resultaten van nieuw onderzoek en nieuwe inzichten over wat cultuurhistorie is zouden bij een periodieke actualisatie een plek moeten krijgen in de achterliggende database en op de kaart. Op die manier wordt telkens van de meest recente en op dat moment zo volledig mogelijke gegevens uitgegaan. Daarnaast zijn er onderdelen die nog niet terugkomen op de huidige cultuurhistorische waardenkaart, zoals een vlakdekkende analyse (inventarisatie en waardering) van de stedenbouw (naar analogie van de gemeentedeekkende landschapskartering).

8.2.5 Benut identiteiten als thema's

Landschap en cultuurhistorie van Nijkerk en Scherpenzeel lenen zich bij uitstek voor een uitgesproken keuze van en profilering met thema's of 'identiteiten'. Daarbij kunnen we denken aan:

Nijkerk

- de stedelijke identiteit: versterking van het stedelijk karakter in de openbare ruimte, waarbij vooral de contouren van de middeleeuwse gracht in het straatbeeld wat meer aandacht behoeven. Daarbij is een zorgvuldige omgang met historische bouwmassa in de oude kern belangrijk, om daarmee te laten zien dat de bezoeker zich binnen de oude kern bevindt;

- Nijkerk is één van de weinige plaatsen waar men de haven op zo een korte afstand van de historische binnenstad vindt. Het beeld van schepen in de kolk bij het gemeentehuis, met vlak daarbij de hoge havenbebouwing, is dan ook sterk en kan de basis voor verdere ontwikkelingen vormen. Daarbij kan de historische industrialisering van Nijkerk als breder thema worden gebruikt;
- Samen met de buurgemeenten kan het thema van de Zuiderzeestraatweg verder worden vormgegeven;
- hetzelfde geldt voor het erfgoed van de Grebbelinie (inundatiegebied) en Pantherstelling;
- Nijkerk en Putten bezitten samen één van de mooiste landschappelijke overgangen van Midden-Nederland, namelijk de zeer gave polder Arkemheen en de landgoederenzone van Slichtenhorst – Gerwen – Hell - Appel, inclusief Salentein. Het gebied kenmerkt zich door kleinschaligheid, een fijn netwerk van oude hoeven met bijbehorende voormalige akkers, houtwallen en singels die kwetsbaar zijn voor ingrepen. Samenwerking op toeristisch-recreatief vlak en op het gebied van ruimtelijke ordening kan hier zijn vruchten afwerpen. Daarbij speelt ook de beperking van de barrièrewerking van A28 en de bebouwde kom van Nijkerk een rol.

Scherpenzeel

- het agrarisch cultuurlandschap, dat zich nog het best laat illustreren aan de hand van gave voorbeelden op landgoed Scherpenzeel;
- het elitaire landschap: wonen en verpozen van de elite en de ruimtelijke relatie tussen landgoed en historische kern;
- Scherpenzeel als onderdeel van de Grebbelinie en als één van de weinige gebieden waar in mei 1940 zware gevechten hebben plaatsgevonden met veel schade (en wederopbouw!) tot gevolg.

De genoemde thema's kunnen toegepast worden voor toerisme en recreatie, maar ook vertrekpunt zijn van vervolgonderzoek, bijvoorbeeld voor een Cultuurhistorische Atlas die inzoomt op specifieke kwaliteiten en lokale identiteiten. In andere gemeenten waar men tot een dergelijke atlas is gekomen, zoals Winterswijk, heeft dit bij beleidsmakers, burgers en ondernemers geleid tot een krachtige eensgezindheid om de gemeente cultuurhistorisch op de kaart te zetten. Zo hebben in Winterswijk de gezamenlijke lokale bouwondernemers een herdruk van de atlas bekostigd.

8.3 Het vooropgestelde instrument: het bestemmingsplan

8.3.1 Inleiding

In het Besluit ruimtelijke ordening is het bestemmingsplan opgevoerd als instrument waarin cultuurhistorische waarden kunnen worden verankerd. Cultuurhistorische waarden kunnen aldus worden geborgd en bij vergunningplichtige ingrepen kan op dit belang worden getoetst. Belangrijk daarbij is dat het cultuurhistorische belang expliciet als afwegingsgrond in het bestemmingsplan moet worden genoemd, omdat anders een juridische grond voor toetsing op basis van dit beleidsterrein ontbreekt. Een borging van specifieke waarden vanwege hun landschappelijke of stedenbouwkundige waarde is in beginsel niet toereikend om ook het cultuurhistorische aspect te beschermen: de belangen van landschap en stedenbouw enerzijds en cultuurhistorie anderzijds kunnen namelijk verschillend zijn.

We moeten allereerst stellen dat de wetgever geen verplichting heeft opgelegd over de wijze waarop het erfgoed geborgd moet worden; alleen dat er moet worden aangegeven welke keuzen in het bestemmingsplan gemaakt zijn en waarom. Wanneer de gemeente voldoende kan onderbouwen in de toelichting op haar bestemmingsplan waarom cultuurhistorie onvoldoende waardevol is en derhalve niet in de verbeelding is opgenomen, is dat in lijn met de eisen van de wetgever. Wanneer er gebieden door externe adviseurs hoog worden gewaardeerd en de gemeente dit dan altijd nog zo stelt, ontstaat er natuurlijk een grond waarop bezwaar kan worden gemaakt. Jurisprudentie naar aanleiding van dit wetsartikel bestaat voor zover bekend nog niet. De praktijk leert dat de verplichting ten aanzien van cultuurhistorie minder hard wordt gezien dan de verplichting ten aanzien van archeologie.

Binnen het principe van planologische borging is het belangrijk een onderscheid te maken tussen ontwikkelingen die op basis van het vigerende bestemmingsplan mogelijk zijn of ontwikkelingen waarvoor het bestemmingsplan dient te worden aangepast.

8.3.2 Passend binnen het bestemmingsplan

Voor ontwikkelingen die passen binnen het bestemmingsplan kunnen twee handelwijzen worden gehanteerd, namelijk enerzijds een nauwgezette borging van elementen zoals houtsingels door middel van een enkelbestemming en anderzijds een algemene dubbelbestemming 'waarde – cultuurhistorie' voor specifieke deelgebieden, waarin voorwaarden gesteld kunnen worden aan bepaalde ingrepen.

Het is een politieke keuze of het cultuurhistorisch belang vlakdekkend een rol mag spelen in de gemeentelijke planologie of slechts in specifieke deelgebieden. Vanuit een gebiedsgerichte benadering adviseren we om *ten minste* voor de waarderingscategorieën 'hoog' en 'zeer hoog' een dubbelbestemming 'waarde – cultuurhistorie' op te nemen, waaraan gekoppeld kunnen worden een vergunningplicht voor specifieke activiteiten en de verplichting aan te tonen (bijvoorbeeld door middel van nader onderzoek) dat de voorgenomen activiteiten geen afbreuk doen aan de cultuurhistorische waarde van het gebied. Als meer politiek haalbaar is, kan ook gekozen worden voor een dubbelbestemming van gebieden met een gemiddelde waarde of lager. Daar is echter de cultuurhistorische waarde dusdanig dat eerder gesproken kan worden van herstel van cultuurhistorische waarden en niet van behoud, waarvoor ook andere instrumenten dan het bestemmingsplan nodig zijn. Het bestemmingsplan kan in deze gevallen voorwaardenscheppend zijn.

Binnen het proces van beoordeling van de vergunningaanvraag zal een afwegingsmoment voor de vergunningverlener moeten worden opgenomen voor de vraag of de ingreep dusdanig is dat cultuurhistorische waarden in het geding zijn. Op die manier wordt voorkomen dat automatisch een onderzoek wordt gevraagd terwijl het achteraf gezien om een huis-, tuin- en keukenplan gaat dat geen wezenlijke afbreuk doet aan de cultuurhistorische waarde(n) en waar bovendien het verzoek om een cultuurhistorische onderbouwing qua kosten in geen verhouding staat tot de geplande ingreep. Er wordt op die manier voor slechts een selectie van de aanvragen binnen een gebied met deze dubbelbestemming daadwerkelijk een nadere onderbouwing gevraagd. Deze kan van de vergunningsaanvrager worden gevraagd in de vorm van een cultuurhistorische analyse met

ontwerphandreikingen of een landschaps- of stedenbouwkundig plan met cultuurhistorische analyse. Binnen deze mogelijke analysevormen kan de cultuurhistorische waardenkaart een rol spelen, maar afhankelijk van het schaalniveau kan ook een verdiepend onderzoek noodzakelijk zijn.

Beoordeling van de vergunningaanvraag en het door aanvrager aangeleverde onderzoek ter onderbouwing kan plaatsvinden door de betrokken gemeentelijk ambtenaar, al dan niet met (adviserende) ondersteuning van in- of externe adviseurs (historisch geografen, historisch-(steden)bouwkundigen).

8.3.3 Nieuwe ontwikkelingen

Voor ontwikkelingen die niet binnen het bestemmingsplan passen zal een afzonderlijke afweging gemaakt moeten worden. De voorwaarden die verbonden zijn aan het bestaande bestemmingsplan zijn dan immers niet van kracht. Eventuele voorwaarden bij nieuwe ontwikkelingen zullen in beleid moeten worden vastgelegd. Wij adviseren om ten minste in gebieden met de waarderingscategorie 'hoog' en 'zeer hoog' bij ontwikkelingen een cultuurhistorisch onderzoek met handreikingen voor ontwerp mede leidend te laten zijn voor een ruimtelijk ontwerp. Dat geldt minimaal voor alle ingrepen groter dan huis-, tuin- en keukenniveau.¹³⁷ Beoordeling hiervan kan plaatsvinden door de betrokken gemeentelijk ambtenaar, al dan niet met ondersteuning van in- of externe adviseurs.

8.3.4 De Erfgoedwet en de Omgevingswet

Op dit moment worden er de nodige aanpassingen op het gebied van wetgeving doorgevoerd die invloed zullen hebben op de omgang met het erfgoed in de nabije toekomst. De erfgoedverordening van de gemeente Scherpenzeel 2014 wordt overeenkomstig de modelverordening van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten op basis van de nieuwe Erfgoedwet aangepast.

Op 1 juli 2016 is de Erfgoedwet in werking getreden. Een belangrijke verandering is dat archeologische rijksmonumenten, net als gebouwde rijksmonumenten, een plek in de Omgevingswet zullen krijgen en dat de gemeenten daarmee er een belangrijke taak verkrijgen. Ook ten aanzien van de procedure rond aanwijzingen van rijksmonumenten verandert het één en ander. Monumenten en hun interieurs kunnen als ensemble beschermd gaan worden. Een belangrijke aanscherping in de wet is opgenomen voor wat betreft de instandhoudingsplicht. Er kan beter worden opgetreden tegen verwaarlozing. Voor het archeologisch werkveld is de verandering van de opgravingsvergunning naar certificering een belangrijke verandering. Enkele onderdelen, zoals de excessieve kostenregeling voor archeologisch onderzoek, zijn vervallen.¹³⁸

In het kader van de Omgevingswet, die volgens de Rijksoverheid naar verwachting in 2019 in werking zal treden, wordt het bestemmingsplan vervangen door het Omgevingsplan. In dit Omgevingsplan zullen vele aspecten geregeld kunnen worden waarvoor nu nog afzonderlijke instrumenten bestaan. Zogezegd worden de regels voor ruimtelijke projecten gebundeld. Het gaat bijvoorbeeld om niet minder dan 26 bestaande wetten. De gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel

¹³⁷ Hiermee doelen we voor wat betreft landschap op plannen groter dan bijvoorbeeld een aanbouw aan een bestaande woning (tenzij die woning expliciete cultuurhistorische waarde heeft).

¹³⁸ Voor een volledig overzicht, zie: http://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/ministerie_ocw_2015_de_erfgoedwet_2016.pdf

leggen met een stevig inhoudelijk fundament op het gebied van cultuurhistorie een goede basis om de integrale afwegingen in het kader van deze ene wet straks beter te kunnen maken.

8.4 Andere gemeentelijke beleidsinstrumenten

8.4.1 Overig beleid

Om gebieden met een gemiddelde of lage waarde toch aan historisch-ruimtelijke kwaliteit te laten winnen zonder het zware instrument van een dubbelbestemming hieraan te verbinden en tegelijk geen enkel gebied aan zijn lot over te laten¹³⁹ is het wenselijk om aanvullend beleid en een aanvullende visie op dergelijke gebieden te ontwikkelen. Dat kan bijvoorbeeld in generiek landschapsbeleid, zoals de bestaande Landschapsontwikkelingsplannen (LOP) van Nijkerk en Scherpenzeel, waarin cultuurhistorie als afwegingskader is meegenomen of voor bebouwde kommen via het stedenbouwkundig beleid van de gemeente. Individuele waardevolle elementen kunnen daarnaast worden geborgd in het bestemmingsplan. Het betreft dan bijvoorbeeld de kwestie hoe cultuurhistorische kwaliteit past binnen een voorziene ontwikkeling in een nu laag gewaardeerd gebied, om subsidiemaatregelen voor het aanbrengen van beplanting (al dan niet in samenwerking met partijen als Landschapsbeheer Gelderland), maar ook om toeristisch en recreatief beleid om de beleving van het landschap te verbeteren door middel van de aanleg van fietsroutes. Ook de implementatie van de cultuurhistorische gegevens in landschapsontwikkelingsplannen of integrale dorpsontwikkelingsplannen valt hieronder. De waardenkaart kan vervolgens als toetsingsinstrument voor aanvragen of nieuwe plannen dienen, maar vooral ook al in een voorstadium inspirerend werken.

8.4.2 Verordeningen

Het op de voorgrond brengen van planologische borging betekent niet dat verordeningen, en meer specifiek de erfgoedverordening (en als onderdeel daarvan de monumentenlijst), waardeloos zouden zijn. Specifieke bouwkundige waarden, zoals het originele materiaal, lenen zich minder goed voor borging via bestemmingsplannen. Een monumentenlijst op verschillende bestuurlijke niveaus blijft dus onverkort noodzakelijk. Ook in andere gemeentelijke verordeningen (bijvoorbeeld op het vlak van groen) kunnen passages worden opgenomen die aansluiten bij de vanuit cultuurhistorie gewenste ontwikkelingsrichtingen. Zo kan het kappen van groen in vanouds open gebieden aan minder voorwaarden verbonden zijn dan groen in gebieden die vanouds dichter beplant waren. Cultuurhistorie is immers geen op zich staande discipline, maar een materie die zich uitstrekt over meerdere aspecten van de ruimtelijke ordening en het beheer van het landschap. Wanneer vanuit 'groen' het plan wordt gemaakt om te investeren in een aantrekkelijk landelijk gebied, kan de cultuurhistorie richtingen aandragen die met respect voor de geschiedenis en het karakter van een gebied in een groenplan kunnen worden omgezet. De cultuurhistorische waardenkaart kan daarbij als inhoudelijke informatiebron en richtinggevend instrument gezien worden.

De verordeningen zullen bij inwerkingtreding van de Omgevingswet in het Omgevingsplan terecht komen.

¹³⁹ Als het politiek haalbaar is om niet alleen de gebieden met een hoge waarde te dubbelbestemmen, maar dit vlakdekkend te doen, is dat natuurlijk een optie. Er zou dan gekozen kunnen worden voor een toenemende oppervlakte naarmate de waarde lager is (zie archeologiebeleid) ten aanzien van de verplichting aan te tonen dat er geen cultuurhistorische waarden zullen worden aangetast.

8.4.3 Inspiratie en aanmoediging

Alleen regels zijn nooit genoeg om doelen te bereiken, al was het maar omdat niet alles via een bestemmingsplan of monumentenlijst te organiseren is. Inspireren van initiatiefnemers, al dan niet in combinatie met privaatrechtelijke afspraken, is belangrijk om (meer) doelen te bereiken en om draagvlak te creëren. Prominente voorbeelden in Nederland zijn de gemeenten Ede en Apeldoorn.

Apeldoorn ontwikkelde naast alle regels het Apeldoorns Kookboek.¹⁴⁰ Hierin wordt (rijk geïllustreerd en onderscheiden naar buitengebied, dorpen en stad) de landschapsstructuur uiteengezet en worden handreikingen gegeven hoe met specifieke problematiek op een laag schaalniveau kan worden omgegaan. Waar plaats je wel en waar geen laanbomen?¹⁴¹ Hoe pas je nieuwe erven in het landschap in en wat doe je met rooilijnen?¹⁴² Het boek is bedoeld voor ontwerpers, maar ook voor gewone burgers die zich interesseren voor ruimtelijke inrichting.

Nijkerk koos al in 2004 voor handzame brochures, gericht op het aanbrengen van streekeigen beplanting door particulieren. Voor elk van de 4 onderscheiden hoofdlandschappen van Nijkerk is een brochure gemaakt waarin staat beschreven welke streekeigen beplanting hier thuishoort en op welke ruimtelijke wijze dat aangeplant dient te worden. Daarnaast maakt de gemeente Nijkerk privaatrechtelijke afspraken met initiatiefnemers over beplanting (in ruil voor korting op plantmateriaal) en heeft zij landschapsbeheerders in dienst die deze afspraken ter plekke gaan maken. Binnen dit landschapsbeheer is de cultuurhistorische discipline geborgd.¹⁴³

Ook in Scherpenzeel is aandacht voor het aanbrengen van bij het landschapstype passende beplanting. Daarvoor worden, net als in Nijkerk, privaatrechtelijke afspraken gemaakt.

Relevant zijn verder de Bouwstenen ruimtelijke kwaliteit, opgesteld voor de regio Food Valley in 2013. Per landschapstype en ruimtelijke ontwikkeling zijn inspiratiebladen gemaakt om bij de inrichting van de functie goed aan te sluiten bij de structuren van het landschap.¹⁴⁴

8.4.4 Afstemming met andere gemeenten

Om te komen tot een afgestemd ruimtelijk beleid is het zaak dat verschillende naburige gemeenten met elkaar overleggen over de te volgen lijn en de te maken keuzes. Voor elk van de buurgemeenten gelden landschappelijke situaties die Nijkerk met die buurgemeente gemeen heeft.

Voor Scherpenzeel kunnen de reeds bestaande contacten met de gemeenten in de regio Food Valley voor dit doel benut worden. Uiteraard laat deze expliciete vermelding van enkele buurgemeenten onverlet dat ook samenwerking met de andere buurgemeenten relevant is en blijft.

¹⁴⁰ De Jong, 2011; Kuijlaars & Van Oosterom, 2012

¹⁴¹ De Jong, 2011: 162-163

¹⁴² De Jong, 2011: 172

¹⁴³ Zie hiervoor "Streekeigen beplanting in het buitengebied van Nijkerk. Kiezen voor een fraaie omgeving" (2004, Buro Greet Bierema i.s.m. Stichting Landschapsbeheer Gelderland).

¹⁴⁴ Met dank aan W. Algra (gemeente Scherpenzeel).

8.5 Aanvullende informatie over borging

Het is binnen dit beknopte kader onmogelijk om hier alle mogelijkheden met betrekking tot erfgoed en bestemmingsplannen uit te werken. Meer inspiratie over wat kan en wat verplicht is, is te vinden in de Handreiking Erfgoed en Ruimte van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.¹⁴⁵ Onder meer zijn hier voorbeeldplanregels (voor o.a. beplanting, karakteristieke bebouwing, historische wegen, waterlopen en molenbiotopen), een stappenplan en jurisprudentie te vinden die van pas kunnen komen bij de uitwerking van wat hierboven beschreven is als optie voor de borging. Bij de planregels gaat het in veel gevallen om voorwaarden waaraan voldaan moet worden om voor een karakteristiek element een omgevingsvergunning te kunnen krijgen. Zeer relevant met betrekking tot alle mogelijke cultuurhistorische fenomenen is het onderdeel 'bestemmingsplan', waar voor diverse elementen staat uitgewerkt wat een mogelijke specifieke manier van borging is.¹⁴⁶ Zo bestaat er voor landgoederen en buitenplaatsen de 'waarde – buitenplaats', waarmee het gebied dubbelbestemd kan worden. De 'waarde – open gebied' kan gebruikt worden voor gebieden waarin bebouwing niet wenselijk is. Het loont de moeite om, wanneer de keuze gemaakt is in hoeverre cultuurhistorie planologisch dan wel beleidsmatig geborgd gaat worden, voor elk specifiek onderdeel van de cultuurhistorische waardenkaart in het overzicht van de Rijksdienst na te gaan welke dubbelbestemmingsmogelijkheden er bestaan.¹⁴⁷

8.6 Wenken voor inrichting, ontwerp en exploitatie

8.6.1 Ten geleide

Tijdens het project werden enkele ideeën opgedaan die we niet in het feitelijke verhaal zoals hiervoor beschreven kwijt kunnen, maar die we op de één of andere wijze toch willen presenteren om deze ideeën niet verloren te laten gaan.

8.6.2 Algemeen

Nieuwe bosaanplant

In het huidige tijdsgewricht van klimaatverandering en CO₂-reductie kan de aanplant van nieuw bos bijdragen aan 'klimaat-neutraal leven'. De percelen waar in de afgelopen anderhalve eeuw het bos geheel of gedeeltelijk verdwenen is, lenen zich bij uitstek voor de aanplant van nieuw bos of boscompensatie wanneer elders bos moet sneuvelen. Daarmee kan namelijk worden aangesloten bij de historisch gegroeide hoofdstructuur van het landschap. Vanwege de waarden in bestaand bos betekent dat uiteraard niet, dat aangeplant nieuw bos cultuurhistorisch en ecologisch evenveel waarde zou hebben als oude bestaande bossen. Het één opofferen voor het ander is dus niet aan te bevelen.

Grondgebruik

Een mix van karakteristieken maakt een landschap tot wat het is. Eén van de belangrijkste karakteristieken is het grondgebruik. Door modernisering van de landbouw is het op dit moment mogelijk om maïs te verbouwen in het beekdal en koeien te laten grazen op de essen. Uiteraard vermindert

¹⁴⁵ <http://www.cultureelerfgoed.nl/handreikingerfgoedenruimte>

¹⁴⁶ <http://www.cultureelerfgoed.nl/handreikingerfgoedenruimte/home/juridisch-instrumenteel-spoor/bestemmingsplan>

¹⁴⁷ Zie tevens Poelstra e.a., 2011 voor een overzicht van wat er praktisch gezien wel en niet kan binnen de nieuwe wetgeving.

daardoor de leesbaarheid van het landschap. Die herkenbaarheid kan worden vergroot door, indien de mogelijkheid zich voordoet, afspraken te maken met grondeigenaren over het type grondgebruik. Uiteraard zijn daarbij de economische mogelijkheden en beperkingen een belangrijke faciliterende factor. Hier ligt bijvoorbeeld een kans binnen het kader van biologische en duurzame landbouw.

Prestedelijke sferen

In bebouwde kommen zijn, afhankelijk van het landschap van voor de verstedelijking, verschillende sferen ontstaan. Die kunnen te maken hebben met bochtigheid van de weg, richting van de huizen, beplanting, variatie in de bebouwing, richting van de straten, aanwezigheid van water. Die sferen brengen variatie tussen de woonwijken. De kaart van het prestedelijk landschap kan helpen deze sferen te herkennen. Koester deze verschillen en probeer ze te versterken.

Voorzichtig met graaf- en plagwerk en natuurbeheer en -ontwikkeling

Heidevelden en bossen bevatten tal van cultuurhistorische sporen, die voor een deel in de voorliggende studie zijn opgenomen, maar bij nadere studie en interpretatie, nog veel talrijker zullen blijken te zijn. Het gaat om karrensporen, veenputten, vroegere wallen, greppels, restanten van gebouwen etc. Wanneer in het kader van natuurbeheer geplagd en gegraven wordt, kunnen deze sporen ongewild verdwijnen. In gebieden die archeologisch laag scoren, en waar om die reden graafwerk op weinig bezwaar zou stuiten, kunnen deze sporen talrijk zijn. Ook in cultuur gebrachte gebieden, zoals de polder Arkemheen, kunnen bijzonder reliëf bevatten. Het gaat daar om terpen, vroegere sloten en krekken. In al deze gebieden is grote omzichtigheid met graafwerk geboden.

8.6.3 Nijkerk

De horizon van Arkemheen

In hoofdstuk 3 haalden we de kwetsbaarheid van Arkemheen al aan waar het gaat om horizonvervuiling. In dit vlakke, open landschap heeft immers elke verandering aan de randen, hoe ver verwijderd vaak ook, een impact op de beleving van de openheid van het gebied. Een zorgvuldige planning van nieuwe stadsranden, voor Nijkerk maar ook voor de aangrenzende gemeenten, is belangrijk om de weidse sfeer van Arkemheen op termijn te behouden.

Joodse verleden van Nijkerk

Alhoewel veel tastbaars is verdwenen, heeft Nijkerk een boeiend Joods verleden waaraan op tal van manieren verdere aandacht besteed kan worden. Daarbij hoeft niet alleen gedacht te worden aan tastbare herdenkingsmonumentjes die de Holocaust in herinnering houden, maar bijvoorbeeld ook voor een rol in het Nijkerkse culturele leven van nazaten van Joodse families die eeuwenlang in Nijkerk hebben gewoond en een rol in het sociale en religieuze leven hebben gespeeld.

Omgracht Nijkerk

De veste van Nijkerk is reeds vele eeuwen verdwenen, en veel bezoekers en wellicht ook inwoners zullen niet heel bekend zijn met het verleden van Nijkerk als vestingstad. Een heldere, eenduidige markering van het verloop van de vroegere gracht in de bestrating kan helpen om het stadse verleden van Nijkerk opnieuw in het collectieve geheugen te brengen.

Kruishaarderberg in het landschap

De Kruishaarderberg is een bijzonder landschappelijk fenomeen, ontstaan in het open veld. De laatste decennia is de omgeving langzaam volgebouwd en verdicht, waardoor het geheel minder tot zijn recht komt. Probeer het gebied rond de Kruishaarderberg open te houden, in navolging van eerdere opschoonacties van opgaand groen rond de Kruishaarderberg. Wellicht is het mogelijk om ooit, in samenhang met een natuurontwikkelingsopgave, weer plaatselijk heide rond de Kruishaarderberg terug te brengen.

Relatie dorp en Huis Hoevelaken

Er is een oude relatie tussen het dorp en Huis Hoevelaken. Probeer de landschappelijke kwaliteit te versterken waardoor die relatie ruimtelijk weer beter tot zijn recht komt.

Houd het buitendijkse gebied open

Buiten de Zeedijk is in de laatste jaren grond aangeplempt waar nu bomen op beginnen te groeien. Houd deze begroeiing laag, anders verdwijnt de sfeer van de dijk zelf (als scheiding tussen twee landschappen), en staat ook het weidse uitzicht vanuit de polder Arkemheen naar het noorden op het spel.

Keuterkarakter Nijkerker- en Hoevelakerveen

Het karakter van het Nijkerker- en Hoevelakerveen als vestigingsplaats van keuters en het bijzondere landschap dat daarbij is ontstaan, is nog steeds zichtbaar, maar begint snel te verdwijnen. Kleine huisjes en boerderijtjes worden vergroot, groen verdwijnt, tuinen worden vergroot over een hele strook. De karakteristieke strookvorm met veel elzensingels op de perceelsranden is niet overal meer te zien. Probeer, bij voorkeur in samenwerking met de bewoners dit bijzondere karakter te behouden en te versterken.

8.6.4 Scherpenzeel**De context: landgoed Scherpenzeel**

Eén van de belangrijke kenmerken van landgoed Scherpenzeel is dat het niet alleen een buitenplaats met huis, tuin en park was, maar een landgoed waar ook agrarische gronden toe behoorden. Voor de gemiddelde passant is wellicht niet altijd even helder dat het om meer dan een geïsoleerd park met een huis gaat. Versterking van de identiteit van het landgoed en de verbinding met huis, tuin en park is belangrijk om het geheel als eenheid te presenteren, en dat kan alleen door een goede afstemming tussen de eigenaar-beheerder van het agrarisch deel van het landgoed en Geldersch Landschap en Kasteelen als erfpachter van huis, tuin en park. Het Masterplan Park Scherpenzeel (2016) is daarvan de eerste uitwerking.

Versterk lanen en landgoedkarakter in Scherpenzeel

Kenmerkend voor het Scherpenzeelse landgoederenlandschap zijn de zeer fraaie lanen, vaak langs een smal wandelpad. De lanen geven een monumentaal karakter aan het landschap en maken het landschap recreatief aantrekkelijk. Zeer karakteristiek is de trapeziumvormige structuur in Scherpenzeel, die nu doorsneden is door de N224. Over het hoe en waarom van deze structuur (deels gericht op Huis Scherpenzeel) is nog veel onduidelijk. Meer onderzoek hiernaar is wenselijk. Versterking van deze structuur kan helpen om de bebouwde kom van Scherpenzeel weer sterker te verbinden met het zeer fraaie buitengebied ten noorden van de N224 en daarmee de woonkwaliteit van de kern te vergroten.

Kampenlandschap in Scherpenzeel

In Scherpenzeel (en wellicht ook in Nijkerk) is het deels nog mogelijk de oude afzonderlijke kampongtingningen, horend bij de oude boerderijen, te reconstrueren. De omgrenzingen ervan zijn soms nog in het landschap zichtbaar. Het gaat om wallen en vroegere smalle heidestroken die ooit als drift tussen kampongtingningen hebben gediend (zie § 3.7). Wellicht is het ooit mogelijk om wallen, driften en andere zaken die hiermee te maken hebben, beter zichtbaar te maken en daardoor het landschap beter leesbaar te maken.

Schietbanen

In Nederland lagen in de vroege 20e eeuw veel schietbanen, maar bewaard daarvan zijn er maar enkele. Het feit dat Scherpenzeel zelfs over twee generaties schietbanen beschikt is zeer bijzonder. Het loont de moeite om dit thema toeristisch-recreatief breder uit te dragen, in combinatie met het oorspronkelijke doel: weerbaarheid.

Grebbeleinie

Het verhaal van de Grebbeleinie is inmiddels breed bekend, maar dat van de voorposten nog niet. Een gezamenlijk onderzoeks- en visualisatieproject rondom de voorposten met de andere Grebbeleinie-gemeenten zou van meerwaarde zijn.

Barrière

Waar aan de zuidzijde het buitengebied via het park van Scherpenzeel tot aan de historische kern reikt, is de relatie aan de noordzijde fors anders. De overgang van landelijk gebied naar de kern is hier een heel harde met de N224, nog eens versterkt doordat de ruimte tussen rondweg en bestaande bebouwing ten dele wordt volgebouwd. Om die grens enigszins te verzachten is het belangrijk om aandacht te besteden aan de wijze waarop oude routes de weg kruisen of de manier waarop die routes als eenheid herkenbaar zijn. Daarbij denken we vooral aan de lanen die vanuit de Dorpsstraat in noordelijke richting lopen (zie ook hiervoor). Door de Barneveldsestraat met beplanting zwaarder aan te zetten dan de N224 kan de visuele verbinding tussen de twee zijden versterkt worden.

8.7 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

8.7.1 Belangrijke lacunes

Na uitvoering van de inventarisatie en integratie van de beschikbare informatie zijn enkele lacunes in de kennis over de Nijkerkse en Scherpenzeelse cultuurhistorie opgedoken, waarvan invulling niet voorzien was in het plan van aanpak dat ten grondslag ligt aan de huidige cultuurhistorische waardenkaart. We zullen ze achtereenvolgens behandelen. Daarbij gelden grosso modo voor beide gemeenten dezelfde aanbevelingen. Inwinning van de kennis is belangrijk om op de betreffende aspecten een goede en solide ruimtelijke afweging te kunnen maken.

8.7.2 Een volledig overzicht van historische bouwkunst

Beide gemeenten hebben in het verleden al aandacht besteed aan het in beeld brengen van waardevol gebouwd erfgoed. Dat heeft immers onder meer geleid tot de gemeentelijke monumentenlijsten zoals ze ook in de kaart zijn verwerkt.

Voor Nijkerk zijn vier zaken relevant. Allereerst verdient de gemeentelijke monumentenlijst opschoning en actualisatie. De lijst is tamelijk oud, en het zou goed zijn deze eens tegen het licht te houden. Ten tweede zijn beeldbepalende of karakteristieke panden niet in beeld. Het betreft dan panden en objecten die wellicht niet voldoende individuele waarde voor de gemeentelijke monumentenlijst hebben, maar wel een bijdrage leveren aan het totale erfgoed van Nijkerk in het algemeen en de cultuurhistorische kwaliteit van het gebied in het bijzonder. Deze panden zouden dan via het bestemmingsplan beschermd kunnen worden. Ten derde zijn van veel monumentale hoofdgebouwen de bijgebouwen niet in beeld. Deze kunnen eveneens een cultuurhistorische waarde hebben, en vormen een onderdeel van een groter ensemble waar het hoofdgebouw zelf ook weer een deel van zijn waarde aan kan ontlelen. Ten vierde ontbreekt voor Nijkerk een gemeentelijke bouwhistorische verwachtingskaart. Een dergelijke kaart kan zowel relevant zijn voor het huidig en voormalig buitengebied als ook in het bijzonder voor de middeleeuwse stadskern van Nijkerk.

In Scherpenzeel is de situatie iets anders: daar bestaat een goed overzicht van cultuurhistorisch waardevolle bebouwing, maar daarvan heeft de vertaling naar de cultuurhistorische waardenkaart nog niet volledig plaatsgevonden. Om het overzicht op het kaartbeeld compleet te maken is verwerking daarvan voor de toekomst nog aan te bevelen.

8.7.3 Stedenbouwkundige typering en waardering

Een historisch-stedenbouwkundige typering is niet in de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen, terwijl dat wel wenselijk is voor een volwaardig cultuurhistorisch beleid voor het gebouwde gebied, in lijn met het gebiedsgerichte karakter dat het erfgoedbeleid steeds meer krijgt. Net als de landschappen is echter ook het stedelijk weefsel stedenbouwkundig integraal en vlakdekkend te typeren met typen als 'stratenverkaveling', 'historische linten', 'functionalistische open verkaveling (CIAM)', 'woonerven' en 'thematische stedenbouw'. Ter duiding en verfijning daarvan kunnen ook structuurlijnen en -vlakken worden opgenomen, zoals de wegen- en groenstructuur die onderdeel uitmaken van de respectievelijke stedenbouwkundige ontwerpen. Ook een waardering is hierover uit te spreken: is een woonbuurt of andere stedenbouwkundige eenheid van dit type een representatief, goed ontworpen en goed bewaard voorbeeld vergeleken met andere woonbuurten of stedenbouwkundige eenheden van hetzelfde type in Gelderland/Nederland? Kartering volgens deze lijn kan leiden tot planologische en inrichtingsadviezen ten aanzien van de ontwerpqualiteiten en de huidige toestand waarin de woonbuurten verkeren.

8.7.4 Infrastructuur

Op de kaart staan de bewaard gebleven en verdwenen tracés van wegen aangegeven, maar dit zegt niet veel over de toestand waarin deze wegen zich bevinden. Resten van klinkerbestrating en onverharde paden kunnen een hogere cultuurhistorische waarde hebben dan geasfalteerde wegen. Daarnaast kan bij verharde wegen gedacht worden aan bijzondere objecten in de openbare ruimte, zoals eventuele natuurstenen trottoirbanden uit de vroege 20e eeuw.

Tevens, we wezen er al op in de toelichting, zou een waardevolle toevoeging zijn om specifieke sociale functies aan wegen toe te voegen, bijvoorbeeld wanneer ze in gebruik waren als kerkepad, dood- of lijkweg, etc.

8.7.5 Bosbouw

Nijkerk en Scherpenzeel kennen een aantal bossen van respectabele leeftijd. We hebben ze gelokaliseerd, maar over de bosbouwpraktijk die hierachter schuilgaat en de kleine elementen die zich in de bospercelen kunnen bevinden, is nog weinig bekend. Hetzelfde geldt voor het verspreidingsbeeld van rabatstructuren.

8.7.6 Toponiemen

De bijgevoegde database bevat al een zeer groot aantal toponiemen, maar is zowel voor Nijkerk als Scherpenzeel nog lang niet compleet. Voor Scherpenzeel gaat het om de vele microtoponiemen, omdat daar vooral aan boerderijnamen aandacht is besteed. In Nijkerk is het glossarium van Hagoort nog niet volledig verwerkt, omdat daarvoor de menskracht ontbrak in dit aanvullende onderdeel voor de cultuurhistorische waardenkaart. De waarde van toponiemen is echter groot: ze kunnen helpen bij het uitleggen van het historisch landschap en bieden inspiratie voor naamgeving van gebouwen, wegen en waterlopen.

8.7.7 Volksverhalen en gebeurtenissen

Toponiemen vormen één vorm van immaterieel erfgoed, maar volksverhalen en gebeurtenissen zijn een andere. Omdat het schaalniveau natuurlijk verschilt (van nationaal tot individueel belang) zijn volksverhalen en gebeurtenissen zeer talrijk. Vooraf zal duidelijk gedefinieerd moeten worden welk type verhalen en gebeurtenissen opgenomen gaat worden, waarna materiaal verzameld moet gaan worden. Dat de lokale bevolking daarin een belangrijke rol dient te spelen, is evident.

8.7.8 Kleine objecten

De cultuurhistorische waardenkaart is afgebeeld op een gemeentelijk schaalniveau, met een overigens fijnere karteringsschaal (gemiddeld 1:2500). Inzoomend op één enkel terrein is de inventarisatie ongetwijfeld nog te verfijnen, bijvoorbeeld door opname van kleine landschapselementjes in terreinen. Dergelijke elementen, zoals grenspaaltjes of andere markeringspunten, dienen met name door veldwerk te worden verzameld. We denken daarbij vooral aan de landgoederen en buitenplaatsen, waar de landschappelijke zorg over het algemeen dit soort elementjes goed gezind was.

8.7.9 Aardkundige waarden

Ten behoeve van de archeologische waarden- en verwachtingskaart is ook een fysisch-geografische kartering uitgevoerd. Het fysisch landschap is daarmee getypeerd. Wat echter ontbreekt is een overzicht van de waarden: waar zijn nog bijzondere aardkundige fenomenen te herkennen? Daaronder scharen we ook de steilranden, door mensenhanden ontstane overgangen van hoge essen naar lagere gronden. Deze ontbreken nog in de database van historisch reliëf.

8.7.10 Bijzondere bomen

Binnen de categorie 'historisch groen' is voornamelijk gekeken naar bosjes, houtsingels en laanbomen. Solitaire bomen of bijzondere bomen binnen grotere gehelen zijn niet meegenomen. Het is aanbevelenswaardig een dergelijke lijst met dit doel samen te stellen, waarbij onder meer herinneringsbomen en bijzondere markeringsbomen een plek zouden dienen te krijgen. Uitsluitend voor Scherpenzeel zijn enkele bomen op de kaart opgenomen.

8.7.11 Integratie van informatie in de archeologische waarden- en verwachtingskaart

Nijkerk en Scherpenzeel beschikken beide over een archeologische waarden- en verwachtingskaart. Voor een vollediger overzicht van archeologisch interessante locaties is het raadzaam om die plekken uit de cultuurhistorische waardenkaart daarin over te nemen, die een zekere archeologische relevantie hebben. Daarbij kan het gaan om middeleeuwse boerderijlocaties (die nu in de archeologische kaarten nog volledig ontbreken), maar ook om tracés van loopgraven en tankgrachten uit de Tweede Wereldoorlog. Per (type) element zal een afweging over de archeologische relevantie gemaakt moeten worden.

8.7.12 Delfstoffenwinning

We noemden het al in § 5.1.7: te Appel in de omgeving van de Woudweg vinden we een groot aantal vennen die in het verleden (deels) zijn uitgeveend. Plaatselijk herkennen we die nog aan een concentratie van kleinere winningskuilen. Helaas was door middel van AHN2-studie niet altijd helder te krijgen welk ven wel en welk niet uitgeveend is. Aanvullend onderzoek ten aanzien van dit thema in samenwerking met lokale deskundigen is gewenst.

8.8 Aanbevelingen voor presentatie

8.8.1 Digitale publiekspresentatie

De cultuurhistorische waardenkaart en het GIS daarachter bieden een rijke bron aan informatie. Er zijn talloze manieren om het publiek in deze kennis te laten delen en zelf informatie te laten aanvullen. Het is nu ook mogelijk om het publiek via een relatief eenvoudig te vervaardigen applicatie *online* als het ware het GIS te laten bedienen, en lagen aan- en uit te laten zetten. Het beheer van deze GIS-viewer kan extern worden georganiseerd. Er zijn verschillende varianten voor publiekspresentatie denkbaar. De verdere uitbouw kan bijvoorbeeld modulair worden geregeld, zodat daar uiteindelijk bijvoorbeeld ook beeldmateriaal aan kan worden toegevoegd. Er kan echter ook worden volstaan met een één-op-één-vertaling van de bestaande cultuurhistorische waardenkaart.

8.8.2 De cultuurhistorische atlas als verbeelding

Een cultuurhistorische atlas zou in de eerste plaats, ter onderscheid van deze cultuurhistorische waardenkaart, een uitgebreider en interdisciplinair landschapshistorisch verhaal moeten bevatten, met kaarten die dat verhaal daarbij verbeelden. Dergelijke atlassen zijn inmiddels verschenen van Winterswijk, Nunspeet en de Overijsselse Vecht. Vaak waren de grote oplages in korte tijd uitverkocht.

In de atlas hoort ook enige *oral history* thuis. Daarin past bijvoorbeeld ook de huidige perceptie van ons verleden: hoe zouden mensen hun buurtschap, stad of dorp karakteriseren? Daarbij kunnen ook per dorp of buurtschap meerdere bijzondere plekken onder de loep genomen worden, waar de informatie uit de verschillende kaartlagen en die van mensen die er wonen bij elkaar wordt gebracht.

Literatuur en overige bronnen

Literatuur

- Berg, W. van den**, 2010. Zelfkant 50 jaar bij Scherpenzeel. *Verenigingsblad* 22(1): 18-32.
Vereniging Oud-Scherpenzeel.
- Bijvank, P.**, 2008. *Veenkuilen op de Appelsche heide*. Via <https://historischgeografischeartikelen.wordpress.com/>.
- Bijvank, P.**, z.j. *Aanvullend bodemonderzoek veenputten, Appel, Nijkerk*. Via <https://historischgeografischeartikelen.wordpress.com/>.
- Bijvank, P.**, 2011. *De Kruishaarderberg te Nijkerk. Een historisch geografische studie*. Via <https://historischgeografischeartikelen.wordpress.com/>.
- Bijvank, P.**, 2012. *Vloeiweidensystemen rond Nijkerk en Putten. Beeksystemen van de Appelse beek en Veldbeek*. Via <https://historischgeografischeartikelen.wordpress.com/>.
- Bijvank, P.**, 2013. *De geschiedenis van de boerderijen Groot en Klein Weelderen in Putten. Twee heide-ontginningen uit de zeventiende eeuw*. Via <https://historischgeografischeartikelen.wordpress.com/>.
- Bijvank, P.**, 2016. *Karrensporen op de Appelse heide. Historisch vrachtverkeer in beeld*. Via <https://historischgeografischeartikelen.wordpress.com/>.
- Bleeker, A. & A. Nauta**, 2016. *Park Scherpenzeel. Masterplan*.
- Bont, Chr. de**, 2009. *Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800 – 1350)*.
- Bont, Chr. de**, 2014. Dood tij. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 2014(2).
- Deys, H.P.**, 1988. *De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten*.
- Doesburg, J. van, M. de Boer, J. Deeben, B.J. Groenewoudt & T. de Groot (red.)**, 2007. Essen in zicht: essen en plaggendecken in Nederland: onderzoek en beleid. *Nederlandse Archeologische Rapporten (NAR)* 34.
- Doesburg, J. van, J.W. de Kort & P.A.C. Schut**, 2010. IJzer en Aarde. Waarderend onderzoek naar een ringvormig aardwerk in Appel (gemeente Nijkerk) in 2008. *Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 185. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Dooren, F. van**, 1986. *Landschappen van Nijkerk-Arkemheen*. Nijkerk.
- Friso, K.**, 2005 (5^e verbeterde en uitgebreide druk). Een historische zwerftocht door het landschap van Putten. *Schaffelaarreeks* 6. Barneveld.
- Gelders Genootschap**, 2011. *De Zuiderzeestraatweg: Het Verhaal. Een gewone weg met een bijzondere betekenis voor de noordelijke Veluwezoom. Deel 1*. Arnhem.
- Giessen, A. van der & P. Keijzer**, 1984. *Aardwetenschappelijk rapport van de potentiële grote landschaps-eenheid Nijkerk – Arkemheen*.
- Grift, J.**, 2015. *Veen in de Vallei. Een interdisciplinair onderzoek naar de veenontginningen in de Noordelijke Gelderse Vallei en de ontginning Zwarteboek*.
- Groen, K. & E.J. Wolleswinkel**, 1986. *Gezicht op Scherpenzeel, een grensgeval*. Scherpenzeel.
- Hagoort, W.**, 2006. *De Gelderse zeepolder Arkemheen: namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen: gemeenten Nijkerk en Putten (806-2002)*. Zutphen.

- Heidinga, H.A.**, 1984. *De Veluwe in de Vroege Middeleeuwen. Aspecten van de nederzettingsarcheologie van Kootwijk en zijn buren*.
- Jas, J., F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, A. te Stroete & M. Wingens (red.)**, 2013. *Kastelen in Gelderland*. Utrecht.
- Jong, H. de**, 2011. *Groot Apeldoorns landschapskookboek*. Wageningen.
- Keunen, L.J., S. van der Veen & A.L. van Saane**, 2016. ... waarheen de zandweg tussen de velden ons leidt... een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Berkelland. *RAAP-rapport 3102*. RAAP, Weesp.
- Kroes, J.**, 1998. De middeleeuwse kampongtingingen in de Gelderse Vallei. *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre* 89: 24-49.
- Kuijlaars, P. & G. van Oosterom**, 2012. *Klein Apeldoorns dorpenkookboek*. Wageningen.
- Lagerweij, J.**, 2015a. *Hoe leerde ik de Grebbelinie kennen*. Eigen uitgave.
- Lagerweij, J.**, 2015b. Wederopbouwboerderijen in Scherpenzeel. *Monumentencommissie Jaarverslag 2015*. Scherpenzeel.
- Loo, H. van het**, 1997. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50 000. Toelichting bij het herziene kaartblad 32 Oost Amersfoort*. Wageningen, DLO-Staring Centrum.
- Mijnssen-Dulith, M.**, 2007. Amersfoort lag aan zee. *Waterschapskroniek Vallei & Eem, deel 1* (777-1616).
- Mijnssen Dutilh, M.**, 2011. Een vallei vol water. *Waterschapskroniek Vallei & Eem* 1616- 2011.
- Mijnssen-Dutilh, M.**, 2014. Een discussie met twee historisch geografen. Het Eemmoeras en de ontginning van Bunschoten en Eemnes in de *Waterschapskroniek Vallei en Eem 777-2011. Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 2014(1).
- Neefjes, J.**, 2006. *Oerbos, leefbos, heide en cultuurland: landschapsgeschiedenis van de stuwwal Ermelo-Garderen: historisch-geografische kartering van het landschap. Rapportage West-Veluweonderzoek* (online op www.overland.nl)
- Neefjes, J. & T. Spek**, 2014. Van hoog naar laag: dynamiek van het nederzettingsspatroon op de Noordwest-Veluwe van de Late Prehistorie tot de Volle Middeleeuwen [en de relatie tot de locatie van de Veluwe malebossen]. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 32(2): 67-88.
- Neefjes, J. & H. Bleumink**, 2015a. *Erfgoedatlas gemeente Nunspeet. Veluws landschap, historie en bewoners*.
- Neefjes, J. & H. Bleumink**, 2015b. *Kampina en Oisterwijkse Bossen en Vennen. Historisch-landschappelijke inventarisatie*.
- Poelstra, J., A.E. de Graaf & R.J.M.M. Schramm**, 2011. *Cultureel erfgoed en ruimte: gebieds- en ontwikkelingsgerichte erfgoedzorg in de ruimtelijke ordening*. Amsterdam.
- Prins-Schimmel, M.A.**, 1986. Gemeentelijke monumentenzorg in Scherpenzeel. In: K. Groen & E.J. Wolleswinkel (red.); *Gezicht op Scherpenzeel, een grensgeval* (pag. 111-145). Scherpenzeel.
- Rietberg, B.**, 2004. *De Grebbelinie: een cultuurhistorische gids*. Utrecht.
- Roos, T. de & J. de Roos**, 1995. *Gemeentehuizen in Gelderland; van Aalten tot Zutphen*. Arnhem/ Groningen.
- Scholte Lubberink, H.B.G., L.J. Keunen & N.W. Willemse**, 2015. Op het kruispunt van de vier windstreken; Synthese Malta-onderzoek de Gelderse Vallei (Utrechts-Gelders zandgebied). *Nederlandse Archeologische Rapporten (NAR)* 48. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

- Spek, Th.**, 2004. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Utrecht.
- Stiboka**, 1965. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, toelichting bij de kaartbladen 32-Oost*. Stiboka, Wageningen.
- Stiboka**, 1966. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, toelichting bij de kaartbladen 26 West en 32 West*. Stiboka, Wageningen.
- Stichting in Arcadië**, 2013. *Ensemble 'Huis Scherpenzeel'. Samenvatting historisch onderzoek en waardestelling huispark en parklandschap*.
- Stichting In Arcadië**, 2016. *Landgoed Scherpenzeel, cultuurhistorische verkenning lanenstelsel*.
- Veldhuizen, A.**, 1982. *Hoevelaken 1132 – 1982*.
- Vervloet, J.A.J.**, 1986. Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis van Scherpenzeel en omgeving. In: K. Groen, K. & E.J. Wolleswinkel (red.); *Gezicht op Scherpenzeel, een grensgeval* (pag. 8-23). Scherpenzeel.
- Vredenberg, J.**, 2004. *Monumentengids Scherpenzeel*. Onderdeel van de serie Monumenten in Gelderland, Gelders Genootschap.
- Wartena, R.**, 1974/1975. Ontginningen en Wüstungen op de Veluwe in de veertiende eeuw. *Bijdragen en Mededelingen Gelre 1974/1975*.
- Welle, N.M.**, 2015. *Landgoed Scherpenzeel, een geschiedenis van beheer en exploitatie (1854-1956)*. Scriptie Rijksuniversiteit Groningen.
- Zeiler, F.D.**, 2014. Een moeras van 'eemoties'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 2014(2).

Ongepubliceerd kaartmateriaal

- 4D Architecten uit Nijkerk**, z.j., Tabakkaart. Op de achtergrond van een luchtfoto is te zien welke percelen volgens de kadastrale kaart van 1832 in gebruik waren als tabaksland.
- Jansen, A.**, 2016. Reconstructie van de ligging van middeleeuwse boerderijen in en rond Nijkerk.

RAAP-RAPPORT 3103

... van omwalde akkers naar eindeloze weiden ...

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeenten Nijkerk en Scherpenzeel

